

PAPER DETAILS

TITLE: Kevser suresi baglaminda yeni anlam arayislari

AUTHORS: Ali Binol

PAGES: 1126-1152

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3447369>

66. Kevser suresi bağlamında yeni anlam arayışları**Ali BİNOL¹****APA:** Binol, A. (2023). Kevser suresi bağlamında yeni anlam arayışları. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (36), 1126-1152. DOI: 10.29000/rumelide.1369605.**Öz**

Allah, dünyamızda yaşamı var etmiş ve insanoğlunu oraya yerleştirmiştir. Bütün yeryüzü nimetlerinin hizmetine sunulduğu insanoğlu, rabbini tanımak, ona kulluk etmek ve verilen nimetlere karşı şükretmekle yükümlü kılınmıştır. Bu bağlamda Allah, içlerinden seçtiği peygamberler aracılığıyla vahiy göndererek insanla iletişime geçmiştir. Vahyin son muhatabı Hz. Muhammed (s.a.v), vahiy zincirinin son halkası da Kur'an-ı Kerim'dir. 114 sure ve 6236 ayetten oluşan Kur'an, gelişen insani ve toplumsal olaylara paralel olarak parça parça inmiştir. Mekke ve Medine olmak üzere iki devrede gerçekleşen vahiy süreci yaklaşık 23 yıl sürmüştür. Hayatın bütün safhalarında insanlarla iç içe olan ve bilge bir öğretmen-merhametli bir baba edasıyla onları eğiten Allah Resulü, Kur'an'ın lafzını tebliğ ettiği gibi gerekli yerlerde onun açıklamasını da yapmıştır. Hayatı düzenlemeye yönelik dini/ahlaki/ameli ilkeler, bizzat Hz. Peygamber tarafından uygulamalı olarak ortaya konmuştur. Bu model, birkaç maddede özetlenebilecek özlü ve evrensel ilkelerden oluşmaktadır. Bunlar arasında Allah'ı yegâne ilah ve rab olarak tanımak, kulluğu Allah'a tahsis etmek, O'ndan başkasından yardım dilememek, sadece O'nun huzurunda eğilmektir. Allah'ın hoşnutluğunu amaç edinenler ve hayatı O'nun istediği biçimde yaşayanlar için de ödüllere dolu mutlu bir son vaat edilmektedir. Bu bağlamda Kur'an'ın mesajı oldukça açık ve anlaşılır niteliktedir. Hz. Peygamber'in mesajı da o günün insanı tarafından anlaşılmıştır. Hz. Peygamber'in sözleri, uygulamaları ve açıklamaları, önce sözlü sonra da yazılı olarak sonraki nesillere aktarılmıştır. Kur'an'ın tefsiri mahiyetinde olan bu aktarımlar daha da genişletilerek çeşitli eserlere kaydedilmiştir. İslam toplumunun genişlemesi ve insanların ilim merkezlerinden uzak kalması sonucu yeni yeni tefsir faaliyetlerine ihtiyaç duyulmuştur. Her devirde, o devrin seviyesine ve toplumsal ihtiyaçlarına cevap verebilecek eserler var olmuştur. Ne var ki zaman zaman bazı ayetlerin anlamlarının örtüldüğü, yanlış yorumlandığı veya Kur'an'ın ilkelerinden uzaklaşıldığı zamanlar da olmuştur. İşte bu gibi sorunların giderilmesi için günümüzde farklı eserler ve yeni mealler ortaya konmuştur. Bu arada "Kur'an'ın doğru anlaşılmadığı, dinin tahrif edildiği" şeklinde iddialar da ortaya atılmıştır. Bütün bunlardan öte Kur'an'ın geçmiş devirlerde anlaşılmadığı da söylenebilmiş ve bazı Kur'an ayetlerine şimdiye kadar örneğine rastlanmamış anlamlar yüklenebilmiştir. Kısa ve özlü olmasına karşılık İslam'ın en öncelikli ilkelerinden birini içinde barındıran Kevser suresi de yeniden anlama ve anlamlandırma çabalarına konu olmuştur. Bu çalışmada Kevser suresi ele alınacak, özellikle de surede yer alan "sallı" ve "ve'nhar" kelimeleri tahlil edilerek, yapılan çağdaş yorumların isabetli olup olmadığı araştırılacaktır. Amaç, Kur'an'ın anlaşılması konusunu ele almak suretiyle günümüz insanının sorununun bilgi eksikliğine dayanıp dayanmadığını ortaya koymaktır. Buna bağlı olarak ideal İslâm toplumunun kurulamamasının sebeplerinin başka yerlerde aranması gerektiği konusunda zihni bir açıklığa katkı sağlamaktır.

Anahtar kelimeler: Kur'an, Tefsir, Kevser, Salât, Kurban, Anlam.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Tefsir ABD (Yozgat, Türkiye), ali.binol@yobu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8601-6147 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 25.07.2023-kabul tarihi: 20.10.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1369605]

Searching for new meaning in the context of surah Kevser

Abstract

Allah created life in our world and placed human beings there. Human beings, to whom all the blessings of the earth are put at his service, are obliged to know their Lord, to serve him, and to be grateful for the blessings. In this context, Allah communicated with people by sending revelations through the prophets he chose from among them. The last addressee of the revelation is Prophet Muhammad (Peace and blessings of Allah be upon him), and the last link in the chain of revelation is the Qur'an. The Qur'an, which consists of 114 suras and 6236 verses, was revealed piecemeal in parallel with the developing human and social events. The revelation process, which took place in two periods, Mecca and Medina, took about 23 years. The Messenger of Allah, who was intertwined with people at all stages of life and educated them in the manner of a wise teacher-compassionate father, not only conveyed the word of the Qur'an, but also explained it where necessary. Religious/moral/practical principles for regulating life were put forward in practice by the Prophet Muhammad (PBUH) himself. This model consists of concise and universal principles that can be summarized in a few articles. Among these, recognizing Allah as the only god and lord, dedicating servitude to Allah, not asking for help from anyone other than Him, and bowing before Him alone. A happy ending full of rewards is also promised for those who aim at the pleasure of Allah and live their life the way He wants. In this context, the message of the Qur'an is quite clear and understandable. The message of the Prophet was also understood by the people of that day. The words, practices and explanations of the Prophet were transferred to the next generations, first orally and then in writing. These transfers, which are like the interpretation of the Qur'an, have been further expanded and recorded in various works. As a result of the expansion of Islamic society and the distance of people from the centres of science, new tafsir activities were needed. In every era, there have been works that can meet the level and social needs of that era. However, there were times when the meanings of some verses were obscured, misinterpreted or distanced from the principles of the Qur'an. Today, different works and new translations have been put forward to solve such problems. In the meantime, claims have been made that "the Qur'an is not understood correctly and the religion has been distorted". Apart from all these, it can be said that the Qur'an was not understood in the past, and some meanings that have not been encountered until now have been attributed to some verses of the Qur'an. Although it is short and concise, the Surah Kevser, which contains one of the most prioritized principles of Islam, has also been the subject of re-understanding and interpretation efforts. In this study, the Surah of Kevser will be discussed, especially the words "salli" and "ve'nhar" in the surah will be analyzed and it will be investigated whether the contemporary interpretations are accurate. The aim is to reveal whether the problem of today's people is based on the lack of knowledge by addressing the issue of understanding the Qur'an. Accordingly, it is to contribute to a mental clarity that the reasons why the ideal Islamic society could not be established should be sought elsewhere.

Keywords: Qur'an, Tafsir, Kevser, Salat, Sacrifice, Meaning

Giriş

Kevser suresi, Peygamberliğin başlangıç yıllarında Âdiyât suresinden sonra ve Tekâsur suresinden önce Mekke'de inmiştir. Medine'de indiğine yönelik görüşler de aktarılmaktadır (İbn Âşûr, 1984: XXX/571). Üç ayetten oluşan bu kısa sure, on beşinci sırada inmiş olsa da Mushafın yüz sekizinci sırasında yer almaktadır. Metni şöyledir: “فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ. إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ” Sure, *Kur'an Yolu* adlı

tefsirde şöyle meallendirilmiştir: “Şüphesiz biz sana bitip tükenmez nimetler verdik. Şimdi sen Rabb’in için namaz kıl ve kurban kes! Asıl soyu gelmeyecek olan, sana karşı nefret duyandır (Karaman vd., 2017: V/700).” Surenin anlamlandırılmasında bazı farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Özellikle “Kevser”, “salli (salât)”, “ve’nhar (nahr)” ve “ebter” kelimeleri tartışmaların odağında yer almaktadır. Bu tartışmaların bir kısmı Kur’ân’ı anlama bağlamında problem oluşturacak düzeyde değildir. Zira bunlar uzlaştırılabilir nitelikte olup bazı âlimler tarafından tenevvü’ ihtilafı olarak görülebilecek (İbn Teymiyye, 1988: II/250; Eren, 1998: 23-32) türdendir. Tenevvü’ ihtilafı, bir tabakta bulunan meyvelere benzetilebilir. Çeşitli renk ve tatlara sahip olan bu meyveler aynı amaca hizmet ettiği için insan, birini yediği zaman diğerini yemeye ihtiyaç duymaz. Bu tür ihtilaflar, Kur’ân açısından bir zenginlik olarak görüldüğü gibi zihni faaliyetlerin gelişmesine ve tefekkürün derinleşmesine katkılar sağlayacağı da düşünülür. Ancak kimi zaman öyle görüşler ortaya atılmaktadır ki bu yaklaşımlar, Kur’ân’ın anlaşılması ve onun yerleştirmek istediği dinin hayata aktarılması noktasında büyük problemler doğurabilecek durumlar arz edebilmektedir. Bu yaklaşımlar arasında en fazla dikkat çekenlerden biri, Kur’ân’ın önceki devirlerde tam anlaşılmadığı düşüncesidir. Kevser suresinin tefsiri bağlamında risalet döneminin ilk yıllarından bu yana ortaya atılan önemli görüşleri ana hatlarıyla ele alarak ayetleri, ayetlere verilen anlamları ve anlamlandırma noktasında belirleyici olan kelimeleri tahlil etmek istiyoruz.

1. Kevser Suresinin tefsiri ve meali

1.1. İlk âyetin anlamı ve Kevser kelimesi

Kevser suresinin ilk ayeti “Şüphesiz biz sana Kevser’i verdik” (el-Kevser 108/1) şeklindedir. Kevser kelimesi “ك - ث - ر” köküne dayanan ve lügat olarak “kesret/çokluk” anlamına gelen bir kelimedir (İbn Dureyd, 1987: II/1174). Mübalağa ifade eden bu kelime “çok olan, insanlar nazarında değerli ve önemli sayılan” nesneler için kullanılmaktadır (Şevkânî, 1414: V/614). Kurtubî’nin(ö. 671/1273) ifadesine göre Araplar, kendilerince önem arz eden, miktarı veya sayısı çok fazla olan her şeyi Kevser şeklinde nitelendirmektedirler (Kurtubî, 2002: XX/216). Kevser suresi için tefsirlerde verilen anlamlar özetle şunlardır:

- a. Genel anlamda “çok hayır, pek çok iyilik”. Kevser kelimesine verilen en genel anlam “çok hayır, bitmez tükenmez hayır, pek çok iyilik” şeklindedir (Taberî, 2000, XXIV/647; Begavî, 2006: VIII/554; İbnü’l-Kayyim el-Cevziyye, 2008: VI/463-465) Bunun yanında;
- b. Kur’ân-ı Kerîm,
- c. Kur’ân ilimleri ve müminlere tanınan dini kolaylıklar,
- ç. Kelime-i Tevhid,
- d. Peygamberlik,
- e. Hikmet/dini konularda bilgi ve anlayış, marifet,
- f. Hz. Peygamberin soyu, ashabının ve ümmetinin çokluğu,
- g. Cennette bir havuz veya nehir,
- h. Ahirette verilecek Makam-ı Mahmûd(el-İsrâ 17/79),

i. Hz. Peygamber'in duasının kabul edilmesi,

j. Şefaât,

k. İslam dini,

l. Mucizeler,

m. Hz. Peygamber'in şanının yüceliği, isminin anılması ve yayılması... (Taberî, 2000: XXIV/644-651; Mâverîdî, 2012: VII/355; Begavî, 2006: VIII/554-559; Râzî, 1981: XXXII/308-310, 313-316; Şevkânî, 1972: V/614-619). Daha başka anlamlar da verilmiştir. Ancak, ilk sırada yer alan "çok hayır, bitmez tükenmez iyilik, birçok nimet" ifadelerinin kelimenin sözlük anlamına uygun olduğu ve diğer maddeleri de kapsadığı belirtilmiştir (Begavî, 2006: VIII/554; Şevkânî, 1972: V/614-619; Râzî, 1981: XXXII/308-316).

Surenin ilk âyeti bir kısım meallerde ve çeşitli eserlerde farklı biçimde anlamlandırılmıştır. Bazı eserlerde de Kevser kelimesi açıklama yapılmaksızın aktarılmıştır (Yazır, İzmirli, Çantay, Bilmen, Diyanet İşleri Meali (Yeni), Varol). Bu arada Elmalılı, Çantay ve Bilmen gibi tefsir sahibi alimlerin eserlerinde geniş açıklamalar yaptığı da bilinmektedir. Ayrıca kelime, şu şekillerde de anlamlandırılmıştır:

Abdullah-Ahmet Akgül: Şüphesiz Biz Sana "Kevser"i (*dünyada herkesten fazla fazilet ve izzeti, ahirette ise şefaât yetkisini*) verdik.

Yavuz: Biz sana (cennetteki Havz-ı) Kevseri = pek çok hayırları verdik.

Diyanet İşleri Meali (Eski), Esed: Biz sana pek çok nimet/bol nimet vermişizdir.

Parlayan: Gerçekten biz sana dünyada pek çok hayırlar verdik. Ahirette de cennet ve cennetteki Kevser havuzu ve ırmağını vereceğiz.

Bayraklı: Biz sana çok hayır/Kevser'i verdik.

Tekin: Biz Kevser'i, (Kur'an'ı, peygamberliği, hayrı ilke edinen bir ümmeti, dünya hâkimiyetini, ahiret saadetini, lütumuz ve ihsanımızla) sana verdik.

Çakır: Biz cennette en güzel köşeyi sana ayırdık.

Kısa: Gerçekten Biz sana, dünyada her türlü iyiliğin, güzelliğin ve bereketin; âhirette ise ebedî cennet nimetlerinin kaynağı olan bu Kur'an'ı vahyetmekle, insanoğlunun sahip olabileceği en büyük nimeti, Kevser'i verdik (<https://www.kuranmeali.com/> (Erişim: 15.07.2023)).

Eliaçık: Biz sana bol nimetler (Kevser) verdik (Eliaçık, 2021: 109).

Görüldüğü kadarıyla Kevser kelimesine verilen anlamlar, klasik tefsir kaynaklarında mevcut olanlardan seçilmiştir. Kelimenin orijinal haliyle kullanılması meal olgusunun gereği olarak anlaşılabilir. Zira meal, kastedilen anlamın en özlü ve en uygun şekilde aktarımıdır. Bazı meallerde ise birden çok anlam zikredilmiş ve adeta tercih okuyucuya bırakılmıştır. Yine de Kevser gibi birçok kavramın ne tür anlamlara geldiği kısa da olsa açıklanmalıdır. Öncelikle kelimenin kök anlamı verildikten sonra takdir

edilen anlamlardan önemli olanlar zikredilebilir. Tercih sebepleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu durum, kimi ayetleri sadece meallendirmenin yetersiz oluşu sebebiyle tefsire duyulan ihtiyacın hissettirilmesi ve sınırları zorlayacak farklı yorumların önlenmesi bakımından önemli olsa gerektir. Netice itibarıyla takdir edilen anlamlar, müellifler tarafından öncelikli olarak tercih edilenler ve o andaki psiko/sosyal şartlara uygun görülenler olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda Kevser kelimesine verilen anlamların, Kur'an'ın mesajını engelleyecek veya hakikatin üstünü örtecek nitelikte olmadığı söylenebilir.

1. 2. İkinci âyetin anlamı bağlamında “Salli” ve “ve’nhar” ifadeleri

İkinci ayet, surenin anlamlandırılması noktasında en çok üzerinde durulması gereken konuları içermektedir. Zira bu ayette “فَصَلِّ لِرَبِّكَ” ve “وَإِنْ خَرَّ” şeklinde iki emir bulunmaktadır. Fıkhi hükümlere de konu olan bu ayet, farklı şekillerde anlamlandırılmıştır.

Ayet, çoğu meallerde “Rabbin için namaz kıl ve kurban kes” şeklinde meallendirilmiştir. Bunlar arasında Elmalılı, Çantay, Bilmen, Gölpınarlı, Baltacıoğlu, Yavuz, Bayraklı, Okuyan, Piriş, Esed gibi müellifler ile Diyanet İşleri tarafından hazırlanan eski/yeni mealler, Diyanet Vakfı Meali ve Kur'an Yolu adlı tefsir sayılabilir. Bazı farklarla yapılan meallerde ise şunlar görülmektedir:

Ateş: Öyleyse Rabbin için namaz kıl ve nahret (kurban kes veya ellerini boğazına kadar kaldırıp tekbir al).

İzmirli: Rabbin için namaz kıl ve deve kurban et (veya bayram namazını kıl, kurban kes)

Sülün: Sen de sadece rabbine yakar ve (O'na) kes kurbanı...”

Daha sonraki bölümlerde zikredeceğimiz bazı mealler ise tamamen farklı yorumlara yer vermişlerdir. Bu anlamlar da kendi içlerinde daha önceki eserlerde yer alanlar ve hiçbir yerde bulunmayıp ilk defa ortaya atılanlar şeklinde sınıflandırılabilir.

Burada bizim ağırlıklı olarak ele alacağımız konu “fesalli li rabbike”(فَصَلِّ لِرَبِّكَ) ve “ve’nhar”(وَإِنْ خَرَّ) emirleridir. Bu iki ifade anlamlandırılırken ayetin bağlamı, seçilen kelimeler, cümledeki edatlar (harf-i cerler) ve Kur'an'ın bütünlüğünün gözetilip gözetilmediği önem arz etmektedir. Önce ayetlerde geçen temel iki kavramı açıklayıp sonra da değerlendirmesini yapabiliriz.

2. Salât kavramı

Salât, ilk nüzul döneminden itibaren Kur'an'da yer alan temel kavramlardandır. Salât, aynı zamanda İslam'ın beş temel ilkesinden biri olan namazın Kur'an'daki adıdır. Namaza sadece Müslümanların belli vakitlerde yerine getirdikleri bir ibadet türü olarak bakmak yanlıştır. Zira o, tüm ilahi dinlerde de var olan bir kulluk biçimidir. Dolayısıyla onun sözlük ve terim anlamıyla iyi anlaşılması, Kur'an vahyinin doğru anlaşılması için de gereklidir.

Salât kelimesi “ص - ل - و” kökünden türemiş bir kelimedir (Ferâhîdî, 2003: II/410). Bu kelime “صالتو - صلوتو” şeklinde Arami dilinde de kullanılmaktadır (Alî, 2015: 16-17). Kelimenin Akkad/Keldani dillerinde de var olduğu ve “dua, yalvarma/yakarma anlamlarına geldiği tespitini yapan Ferâhîye (ö. 1930) göre bu kelime İbrani dilinde “eğilme” anlamındadır ki farsça karşılığı “namaz” olarak ifade

edilmektedir (Ferâhî, 2012: I/129). Klasik sözlüklerde ise salât kelimesine verilen anlamların önemlileri şunlardır:

2.1. Dua

Salât için takdir edilen anlamların başında dua gelmektedir (Ferâhîdî, 2003: II/410; Taberî, 2000: I/242; İbnü'l-Cevzî, I/39). Klasik sözlüklerin çoğunun üzerinde durduğu ilk anlam da budur (Ezherî, 1964: II/2048-2051; Cevherî, 1990: VI/2403; İbn Sîde, 2000: II/239, 246; İbn Manzûr, 1990: I/2230-2232). İnsanların ölünün arkasından salât etmesinin amacı da duadır (Râzî, 2015: II/735-740). Nitekim “Onların mallarından sadaka al. Bununla onları temizler ve tezkiye edersin. Ve onlar için dua et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir. Allah işitendir, bilendir (et-Tevbe 9/103)” ayetinde salât kökünden türemiş iki kelime bulunmaktadır (وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ). Bunlar, genelde dua olarak anlamlandırılmıştır (İbn Kuteybe, 1973: 344-345;). Bu bağlamda dua edene “musallî” dendiği gibi aynı kelime rükû ve secde edenler için de kullanılabilmektedir (Zemahşerî, 1998: I/49).

Dil âlimlerinden Zeccâc (ö. 311/923), konuyu genişleterek salât kelimesinin “dua, övgü, rahmet ve namaz” anlamına geldiğini söylemiştir (Zeccâc, 1988: I/231-232). Neticede salât kelimesi günümüzde namaz olarak terimleşmiştir (İbn Kesîr, 1999: I/41; İbn Atıyye, 2001: I/85). Artık salât deyince namaz anlaşılmıştır. Namaz ise herkesin bildiği bir ibadet türü olarak dini eserlerin tamamında yerini almış, aynı zamanda hafızalara da kazınmıştır. Zira bu günkü namaz, duayı-yalvarışı kapsadığı gibi ilahi huzura yönelme, rükû (eğilme) ve secde (yere kapanma) gibi eylemleri de kapsamaktadır. “Salât” kelimesinin “dua, tebrik ve ibadet” anlamlarına geldiğini söyleyen İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ise duanın hem ibadet hem de istek olduğunu söylemiştir. Ona göre kul, namaz kılarken kulluğunu eda etmekte ve aynı zamanda isteklerini rabbine arz ederek dua etmektedir (İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, 2008: V/49-59). Görülüyor ki salât, namazın içinde yer alan ve diğer rükünlerin özünü oluşturan dua anlamından alınıp namazın tümü için bir isim olmuştur (Karaalp, 2017: 123-127).

2.2. Tazim, yüceltme

Salât kelimesinin anlamlarından biri de tazimdir (İbn Manzûr, 1990: I/2230-2232). “Küçüklerin tazim amacıyla büyüklerinin önünde eğilmelerinin salat ile ifade edildiğini söyleyen Elmalılı (ö. 1942), Yahudilerin de birbirlerine selam verirken eğildiklerine ve bu durumda uyluk kemiklerinin hareket ettiğine işaret etmektedir (Elmalılı, 1979: I/190-191). Farsça bir kelime olan namazın “tazim için eğilmek” anlamına gelmesi (Etik, 1968: 455)de bu görüşü desteklemektedir.

2.3. Mağfîret ve mağfîret talebi/istiğfar

Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791), Allah'ın Hz. Peygamber'e ve salih insanlara salât etmesini, onlara “mağfîret etmesi” olarak açıklar. Ona göre meleklerin istiğfar etmesi ise istiğfar/mağfîret talebi anlamı taşır (Ferâhîdî, 2003: II/410). إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا ayetindeki “sallâ” fiili Allah'a, peygamberine ve müminlere nispet edilmektedir (el-Ahzâb 33/56). Ebu Hâtim er-Râzî (ö. 322/933), “Salât”, Allah'a nispet edilirse “rahmet”, meleklerle nispet edilirse “istiğfar” Müminlere nispet edilirse de “dua” anlamına geldiğini ifade etmiştir (Râzî, 2015: II/735-740). Fiilin Allah'a nispet edilmesi halinde “عَلَى” edatının kullanıldığına dikkat edilmelidir. Dolayısıyla meallerde sallâ fiilinin hangi edatla kullanıldığına bakmadan bu fiilin geçtiği her yerde aynı anlamı vermek,² Arap

² Salât kelimesi, bazı ayetlerde tek başına bir isim olarak kullanılırken (el-Bakara 2/45; el-Ankebût 29/45) bazılarında “لَ” bazılarında da “عَلَى” edatıyla kullanılmaktadır (el-Kevser 108/2; et-Tevbe 9/81; el-Ahzâb 33/56). Bazı ayetlerde ise “salât”

dilinin kurallarını bilmemek veya bilinen kurallara uymamak demektir. Her iki durumda da kabul edilmeyecek hatalar ortaya çıkmaktadır.

2.4. Övgü, övme, güzellikle anma

Salât kelimesine verilen anlamlar arasında “övme ve güzel vasıflarla anma anlamı da vardır. Ferâhîdî, Allah'ın salât etmesi konusuna “övme ve güzel bir şekilde anma” (حسن الثناء) anlamı da vermiştir (Ferâhîdî, 2003: II/410). el-Ezherî, aynı açıklamayı Bakara suresi 157. ayeti (عَلَيْهِمْ صَلَوَاتُ مَنْ (رَبِّهِمْ) için yapmıştır (Ezherî, 1964: II/2048-2051). Ona göre bu ayette Allah, kullarını övmekte ve kendi zatı anıldığı gibi O da kullarını güzel vasıflarla anmaktadır.

2.5. Desteklemek

Salat kelimesine verilen anlamlardan bir diğeri “destekleme, yardım etme ve zafere ulaştırma” anlamıdır. Salât kelimesini anlamlandırırken yardımcı/desteklemeyi de zikreden Ebu'l-Bekâ (ö. 1095/1684), Mücahid'e (ö. 102/720) ait bir görüşe yer verir. Ona göre Allah'ın salât etmesi, kulunu koruması ve kullukta başarılı kılmasıdır. Meleklerin salât etmesi yardım etmek (nasr, avn), müminlerin salat etmesi ise Hz. Peygamber'in emirlerine uyma anlamı taşır (Ebu'l-Bekâ, 2012: 466-467).

2.6. İbadethane

Salât kelimesinin çoğul hali “salavât” (صَلَوَات) şeklinde gelir (el-Ezherî, 1964: II/2048-2051). Bu kelime bir ayette şöyle yer alır: “وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفُتِنَتْ صَوَامِعُ وَبَيَّعَ وَصَلَوَاتُ وَمَسَاجِدُ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا” “Eğer Allah'ın, insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, içlerinde Allah'ın adı çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler muhakkak yerle bir edilirdi.” (el-Hacc 22/40). Birçok dil ve tefsir âlimi (Ferâhîdî, 2003: II/410; Ezherî, 1964: II/2048-2051; Cevherî, 1990: .../ 596-597 İbn Sîde, 2000: II/239, 246) bu ayette geçen “salavât” kelimesini “Yahudilere ait ibadethaneler” olarak açıklamışlardır. Bu mekânlar, “havra” diye de anılmaktadır. Diğer kelimelerden “صَوَامِعُ-صَوْمَعَة”, sözlüklerde Hristiyanlara ait küçük ev-ibadethane (savme'a) olarak bilinmekte ve manastır diye isimlendirilmektedir. “بَيْعَة-بَيْعَة” kelimesi de Hristiyanların ibadet ettikleri mekan (bî'a), olarak yer almaktadır. (Fîzûzâbâdî, 1979: I/350; II/447, 872). “مَسَاجِدُ-مَسْجِد”, kelimesi ise “secde” kelimesinin “zaman ve mekan ismi” formuna getirilmiş halidir. Secde edilen yeri gösteren bu kelime (Fîzûzâbâdî, 1979: I/350, II/521) her türlü ibadethaneyi kapsamaktadır. “Salavât” kelimesi de bunlar arasında sıralanmaktadır. O halde bu kelimelere başka anlamlar vermeye çalışmak (Yılmaz, 2021: 553) oldukça düşündürücüdür.

Salât kelimesinin İbrani asıllı bir kelime olup Arap diline geçtiğini söyleyen İbn el-Enbârî, bu kelimenin söz konusu dilde aslının (صلوئا) olduğunu, Araplar tarafından ıslah edildiğini (ta'rib) ifade eder. Dolayısıyla bu kelime ile Yahudilerin namaz kıldıkları mekânın kastedildiğini söyler (İbn el-Enbârî, 2009: 354-355). Nitekim aynı kökten türetilmiş olan “musallâ” kelimesi de Kur'an'da şöyle geçmektedir: “وَأَنذِرُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى” “Siz de Makam-ı İbrahim'den kendinize bir musallâ edinin!” (el-Bakara 2/125). Ayette geçen musallâ kelimesinin “namaz kılma yeri/namazgâh” olduğu açıktır. Bu kelime dilimize de geçmiş olup bugün bile kullanılan bir kelimedir. Ayetin devamında rûkû ve secdenin de olması (وَعَهْدَنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنَّ طَهْرًا بَيْنِي لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ) (el-Bakara 2/125) ayrı bir

kelimesi “اَقَامَ” fiilinin nesnesi olarak gelmektedir (el-Bakara 2/43; el-Mâide 5/12). Arap dilinde fiillerin beraberinde kullanıldığı edata/harf-i cere göre anlamlarının değiştiği de bilinmektedir.

anlam ifade eder. Üstelik klasik kaynaklarda Müslümanların namaz kıldıkları yere da salavât denilebileceği bildirilmektedir. (İbn Manzûr, 1990: I/2230-2232)

2.1.7. Gereklilik/Lüzum, Devamlılık

Lüzum; “bir yerde kalmak, bitişik olmak, ayrılmamak, devamlılık” gibi anlamalara gelmektedir (Fîzuzâbâdî, 1979: IV/139). Bu anlamlar aynı zamanda salât kelimesine verilen açıklamalar arasındadır. Bir şey gerekli olup devam arz ettiği zaman “صلى” fiili kullanılmaktadır. Buradan hareketle namaz; en büyük farz olması ve kulluk için gerekli olması dolayısıyla bu adı almıştır (Ezherî, 1964: II/2048-2051).

2.8. İz sürmek, takip etmek

Salât kelimesi ile ilgili olarak dilcilerin üzerinde durduğu en önemli hususlardan biri şudur: Salât kelimesinin kökü olan “salâ” (صَلَا), “uyluk kemigi veya kuyruğun iki tarafındaki kemikler” demektir. Bu kökten gelen “musallî” (مُصَلِّي); “yarışta en önde giden atı izleyen, onun arkasından giden birinci atın uyluk hizasında bulunan ikinci at” için kullanılmaktadır (Ferâhîdî, 2003: II/410; İbn Sîde, 2000: II/239, 246; Ezherî, 1964: II/2048-2051). Namaz kılan kişi de önünde duran ve kendisine namaz kıldırarak kişinin arkasına durduğu ve onun hareketlerine uyduğu için musallî olarak nitelenmektedir (er-Râzî, 2015: II. 735-740). Râgıb el-İsfahanî, “لَمْ تَكْ مِنَ الْمُصَلِّينَ” (Biz musalli olanlardan değildik) (el-Müddessir 43) ayetini “Biz Peygambere uyanlardan değildik” şeklinde izah etmiştir (İsfahânî, 2015: ...). Bu yorum, iz sürüp takip etmek eyleminin “uymak, tabi olmak ve taklid etmek” anlamlarıyla yakın ilişkisini de göstermektedir.

Sözlüklere ve tefsirlere dayanan bu bilgilerden şu sonuçlar çıkmaktadır: Öncelikle salât kavramı, medeni ve kültürel anlamda gelişmiş toplumlarda yerleşmiş bir olgudur. İkincisi de bu kelimenin Sami diller arasında bir tek kökten yayıldığı kanaatidir. Ayrıca salât kavramının sözlük anlamlarında genel olarak “saygı göstermek, yüceltmek, izlemek, devam etmek, saygı amacıyla eğilmek, dua etmek, bağlılığını göstermek gibi birçok anlamın bulunduğu ve bunların kulluk amacıyla eyleme dönüştürülen bir davranış biçimine delalet ettiği görülmektedir. Bu ifadeler kulluk makamında olan insan için söz konusudur. Aynı kelime, “üstünlük ve yücelik” anlamı ifade eden “على” edatı ile kullanıldığı zaman “saygıya karşılık vermek, ilgisini esirgememek, arz edilen ihtiyacı gidermek, kendi katında muhatabın saygın bir yeri olduğunu bildirmek...” gibi anlamlara karşılık gelmektedir. İşte bunlar da yukarıdan ve yüce bir makamdan (Yaratıcı/Tanrı) geldiğini ifade etmektedir. Bu haliyle salât, hangi toplumda veya dinde olursa olsun, ya da hangi kelime ile ifade edilirse edilsin ilk insandan beri var olan bir davranışın karşılığıdır. Bu anlamda salât, evrensel bir olgudur. İslami literatürde terimleşen salât ise “Tekbirle başlayıp selâmla son bulan, içinde kıyam, kıraat, rükû, secde, tesbih, dua gibi belirli hareket ve sözleri barındıran bedenî ibadeti ifade etmektedir (Yaşaroğlu, 2006: XXXII/350-357). Namaz ibadetindeki rükünlerin hepsi kulluğun bir yönünü yansıtmaktadır. Aynı zamanda fiilî ve sözlü bir dua niteliğinde olması, eğilmeyi, tazimi, takibi içermesi salât kelimesinin terim ve sözlük anlamları arasındaki ilişkiyi en açık biçimde göstermektedir (Yaşaroğlu, 2006: XXXII/350-352).

Dili Arapça olan bir toplum içinde inen Kur’ân, Arapların günlük dilde kullandıkları birçok kelimeye yeni anlamlar yüklemiş ve tevhid inancına dayalı yeni bir din dili oluşturmuştur. Salât kelimesinin dua anlamı korunarak bugünkü “namaz” anlamında kullanılması da bunun örneklerinden sayılabilir. Kur’ân’da birkaç anlama gelebilecek şekilde yer alan salât, namaz anlamının da eklenmesiyle özel ibadet türünü yansıtan dini bir kavram haline gelmiştir (Şimşek, 2012: I/28). O halde salâtın bağlamından kopararak sözlük anlamlarından sadece birini seçmek “Mekke döneminin başında beş vakit namaz

yoktu öyleyse buradaki “salat” başka bir anlam ifade ediyor olmalıdır” diyerek yeni arayışlara girmek bir tefsir veya meal faaliyeti olmasa gerektir. Şimdi de “فَصَلِّ لِرَبِّكَ” emrine ilk dönem tefsirlerinde ne gibi anlamlar verildiğine bakalım.

İlk dönem kaynaklarında salât kelimesine şu anlamlar verilmiştir: Taberî, salât kelimesinin üzerinde fazla durmamıştır. Doğrudan “وَأَنْحَرْ” kelimesinin açıklamasına geçmiş, söz konusu ifadenin “namazda eli diğer elin üzerine koymak” (وضع اليد على اليد في الصلاة) anlamına da gelebileceğini söylemiştir. Bu durum, namaz hakkında açıklama yapmaya bile gerek duyulmadığının işareti sayılabilir. Sadece açıklamaların arasında salât için bir yerde “farz namazlar” (الصلاة المكتوبة) bir başka yerde de sabah vakti kılınan namaz (صلاة الغداة بجمع) ibarelerini kullanmıştır. (Taberî, 2000: XXIV/652-653). Ayrıca, ismini zikretmediği bazı kimselerin “bayram namazı” olarak anladıklarını da eserine eklemiştir. Şevkânî de aynı görüşleri tekrar etmiştir (Şevkânî, 1972: V/617). Bize göre burada salâtın mahiyeti üzerinde durulmamasının bir başka sebebi, bu tür kavramların önceden açıklanmış olmasındandır. Zira klasik tefsirlerin neredeyse tamamı tefsire Mushaf tertibine göre başlamıştır. Salat kelimesi de Fatihâ’dan sonra gelen Bakara suresinin hemen başlarında yer almaktadır.³ Begavî(ö. 516/1122) de bu emrin farz namazları kapsadığını ancak bayram namazının da kastedilmiş olabileceğini belirtmiştir(Begavî, 2006: VIII/554).

Mâverî(ö. 450/1058), “فَصَلِّ” emrinin sabah namazına işaret ettiğini söyledikten sonra bayram namazı da olabileceği ihtimalini zikreder. (Mâverî, 2012: IV/463). İbn Atıyye’ye(ö. 541/1147) göre ise salât ile genel anlamda namazlar kastedilmektedir. Ona göre bu emir, diğer şartlarıyla birlikte farz olan namazlarla birlikte nafile namazları da kapsamaktadır. (İbn Atıyye, 2001: V/529)

Sureyi önceki Maûn suresiyle ilişkilendiren Fahreddin Râzî(ö. 606/1210), cimriliğe karşı “kevser” verildiğini söyler. Yanılma, unutmama, önemsememe (sevh) gibi olumsuz duygulara karşı “sallı” emrinin verildiğini ifade eden müfessir, gösterişe karşılık “lirabbike” ifadesinin kullanıldığını, bunun ihlase işaret ettiğini, insanlar arası ihtiyaçların giderilmesi (maun) konusundaki duyarsızlık karşısında da “ve’nhar” emrinin verildiğini dile getirir. Bu ifadeler, sureler arası münasebetin gösterilmesi bağlamında geçse de konumuz açısından oldukça önemlidir. Nitekim bu görüş, daha sonra yazılan birçok tefsirde de yer almıştır. (Beydâvî, 2002: II/626; Ebu Hayyân 2010: VIII/520-521; Alûsi 2009: XV/478-481).

Mekke döneminde var olduğu açıkça görülen “salât/namaz” ibadetinin daha önceki dönemlerde olup olmadığı da konumuz açısından önem arz etmektedir. “Acaba namaz şimdiki haliyle anlaşılan bir ibadet şekline ne zaman büründü?” konusuna bakılabilir.

3. Namazın ibadetinin geçmişi

Namaz, ibadet türleri bağlamında Allah’ın Kur’ân’da zikrettiği ilk emirdir(Şimşek, 2015: 159; el-Karadâvî, 2014: 273). İlk inen surelerde de yer almaktadır (el-A’lâ 87/14-15; el-Müddessir 74/43; el-Müzzemmil 73/20; el-Alak 96/9-12; el-Mâûn 107/4-5) Namaz, ruhani itaatın tamamını kapsayan İslam nazarında cismani ibadetlerin başı konumundadır (Bursevî, 2013: III/52). Namaz kul ile rabbi arasındaki bağ olup tevhitte birlikte peygamberlerin tamamının tebliğinde var olan bir husustur (et-Tayyâr, 2015: 23-25). Şekil olarak bazı değişiklikler olsa da tüm ilahi dinlerde var olan bir ibadet şeklidir (İsfahânî, 201: 2...). İzutsu (ö. 1993), salât kelimesinin isim ve mana olarak önceki ilahi dinlerden

³ Belki de bu yöntem, tefsirlerin en önemli kusurlarındandır. Çünkü daha sonraki ayetlerde gerekli açıklamaya yer kalmamakta, ayetlerin bağlamları da arada kaybolabilmektedir. Ancak bu kusur, Kur’ân kavramlarının bilinmesine engel olmayıp, geçmiş bütünüyle suçlamayı gerektirecek bir hata olarak görülmemelidir.

alındığı konusuna değindikten sonra, namazın İslam öncesi dönemde de bilinen bir kulluk biçimi olduğunu ifade eder (İzutsu, 2014; 225-228).

Müslümanlıktaki namazın önceki toplumların ibadetlerinden devşirme olduğu iddiaları, bu ibadetin önceki dinlerin mensupları tarafından da icra edilen bir eylem olduğunu ispat etmektedir. Bu düşünceye göre Hz. Peygamber, içinde yaşadığı toplumdan ibadet şeklini almış ve bu ibadeti Kur'an'ın öngördüğü tevhit anlayışına göre şekillendirerek devam ettirmiştir. Onun etkilendiği toplumlar arasında putperest halk olduğu gibi Hristiyanlar ve Yahudiler de vardır (Paret, 2012: 99-100; Krş. Gözeler, 2005; 4; Karaalp, 2017: 157-158). Ancak bu durum, namaz için bir kusur değil, önceki ilahi dinlerde de var olan köklü bir ibadet olduğunun ispatıdır.

Namazın ne zaman farz olduğu konusu da tartışmalıdır. Ancak bu tartışmalar, risaletin başlangıç dönemlerinden itibaren namazın var olduğu gerçeğini değiştirmez. Zira, tarihi kaynaklarda, ilk Müslümanlardan olan Hz. Ali'nin "Hz. Peygamber'i namaz kılarken gördüğü (يُصَلِّي) ve onunla namaz kıldığı (صَلَّى) bilgileri yer alır. (İbn Hişâm, 1936: 139). Hz. Ali o zamanlar on yaşlarındadır.

İbn Hacer'e (ö. 852/1448) göre beş vakit namaz, Mekke döneminde ve İsrâ gecesinde farz kılınmıştır. Ayrıca namazın hicret öncesinde iki rekât olduğu, Medine döneminde dört rekâta çıkarıldığı rivayetleri vardır. Bir kez daha vurgulamak gerekirse namaz, Mekke döneminde de var olup (İbn Hacer, 2004: I/540-546) Müşriklerin bile bildiği bir ibadettir. Zira ilk inen surelerden Alak suresinde müşriklerden olup adı anılmayan birinin, namaz kılarken Hz. Peygamber'i gördüğü ve onu engellemeye çalıştığı konu edilir (el-Alak 96/9-10). Tefsirler, bu kişinin Ebu Cehil diye bilinen Amr b. Hişam olduğunu söyler (Mukâtil, 2003: III/501; Taberî, 2000: XXIV/523; Sa'lebi, 2002: X/246; er-Râzî, 1981: XXXI-XXXII/20-21 Beydâvî, 2002: II/610).

İlk dönemde Hz. Peygamber'in namazlarının kıraat ağırlıklı olduğu ifade edilmektedir (Çalışkan, 2013: 265). Müzzemmil sûresindeki "kum" (قم) emri namaz ve devamındaki "وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا" (Kur'an'ı tertil üzere oku)(el-Müzzemmil 73/2-4) şeklindeki tavsiye, namazdaki kıraate işaret olarak anlaşılmıştır (Semerkandî, III/509; Begavî, 2006: VIII/256; Kurtubî, 2002: XIX/35). İsrâ suresi 78. ayette yer alan "Kur'an'el Fecr" (قُرْآنَ الْفَجْرِ) ifadesi de "sabah namazı" olarak tefsir edilmiştir. Çünkü namazın içinde kıraat vardır(Kurtubî, 2002: X/305).

Kur'an, namazın önceki dinlerde ve geçmiş peygamberlerin tebliğinde de var olduğunu açıkça ifade eder. Hz. İbrahim'den bahseden ayette geçen salât/namaz (İbrahim 14/40), kendisiyle birlikte oğlu İsmail tarafından ikame edilen bir ibadet türüdür. Hatta İsmail Peygamber'in namazı ailesine de emrettiği haber verilir (Meryem 19/55). Aynı şekilde namaz Şuayb (Hûd 87), Zekeriyâ (Âl-i İmrân 3/39) ve İsa (Meryem 19/31) peygamberlerin de hayatlarında vardır. Namaz, peygamber olup olmadığı kesin olmayan Hz. Lokman'ın oğluna verdiği öğütlerin başında gelmektedir. Ayrıca namaz, İsrail oğullarına da emredilmiştir(el-Bakara 2/43).

Kaynaklar, risaletin ilk yıllarında Mekke'ye gelerek Müslüman olanlardan Ebu Zerr el-Gıfârî'nin Kâbe'ye dönerek namaz kıldığını, Hanifler diye adlandırılan insanların da İslam'dan önce aynı ibadeti gerçekleştirdiklerini bildirmektedir. (Ali, 2015: 24-65; Azimli, 2015: 87-96). Kur'an, münafıkların namazından da bahseder. Onların namaz kılmada samimiyetsiz oldukları ve tembellik yaptıkları bildirilir (el-Maûn 107/4-5). Müşriklerin salatının ise Kâbe etrafında ısıklık çalmak ve el çırpma şeklinde olduğu haber verilir (el-Enfâl 8/35).

Namaz öncesi ezan okunarak çağrı yapılması (el-Mâide 5/58), namazdan önce abdest alınması ve su bulunamazsa teyemmüm edilmesi (el-Mâide 5/6) gibi hususlar, bu ibadetin maddi ve manevi hazırlık gerektiren bir ibadet olduğunu gösterir. Ayrıca namaz kılacak yerin temiz olması (el-Bakara 2/125.), namazdayken ayakta durulması (el-Müzzemmil 73/2), Kur’ân okunması (el-İsrâ 17/110) gibi rükünler, namazın eda edilmiş biçimini açıkça nitelemektedir. Huşu içinde eda edilmesi (el-Müminun 23/2) de bunun şekil ve mana bütünlüğünü göstermekte, cismani olduğu kadar ruhani bir ibadet olduğunu da gözler önüne sermektedir.

4. Kevser suresinin nüzul dönemi

Kevser Suresinin hangi dönemde indiğine dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. Begavi, Fahrüddîn Râzî, Süyûtî (ö. 911/1505) ve Alûsî (ö. 1270/1854) gibi alimler surenin Mekke’de indiğini söylemişlerdir. Adı geçen müfessirler, görüşlerini İbn Abbas’a dayandırmışlardır (Bagavî, 2006: VIII/554; Râzî, 1981: XXXI/110-120; Suyûtî, 2003: XV/695-706; Alûsî 2009: XV/478-481).

Ebu Hayyân, meşhur olan görüşe göre surenin Mekki olduğunu ancak cumhurun Medeni olarak gördüğünü zikreder(Ebu Hayyân 2010: X/555). Medeni olduğu görüşü Hasan el-Basrî ve Katade’ye dayanmaktadır. Mekki oluşunu zayıf bulan İbn Kesir de Medeni olduğu görüşündedir (İbn Kesîr, 1999: V/562-564).

Taberî, “فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَأَنْحَرْ” ayeti ile ilgili olarak Said b. Cübeyr’den (ö. 94/713) gelen bir rivayet nakleder. “Bu ayet Hudeybiye gününde inmiştir” diyen sahabinin aktardığına göre Cebrail, o gün Hz. Peygamber’e gelerek “Kurbanını kes ve dön” demiştir. Hz. Peygamber de önce kalkıp hutbe vermiş, sonra iki rekât namaz kılmış, en sonunda da develerin yanına giderek onları boğazlamıştır (Taberî, 2000: XXIV/655).

Sure ile ilgili rivayetlerin çokluğu ve her bir rivayetin değişik konular bağlamında gelmesinin, ayetlerin tefsirinin de farklı olmasına sebep olduğu söylenebilir. Nitekim surenin Mekki olduğu fikri güçlü olmasına rağmen -Ebü Hayyân’ın(ö. 745/1344) da ifade ettiği gibi- âlimlerin çoğu sûreyi Medenî saymışlardır. Kevser suresinin Medenî olduğunu söylemeye iten sebeplerden biri de Said bin Cubeyr’e ait olan rivayet olabilir.⁴ Bu ve buna benzer rivayetlerin etkisi bir yana “salât”ın “nahr” ile birlikte zikredilmesi, müfessirlerin bir kısmının “salât”ı bayram namazıyla, “nahr”ı da kurbanla ilişkilendirmelerine sebep olmuştur. Bunların da Mekke’de olmayacağı noktasından hareketle surenin Medeni olduğu görüşü dile getirilmiştir.

5. “Ve’nhar” emrinin anlamı

Kevser suresinin anlamlandırılmasında etkin olan ikinci kelime “وَأَنْحَرْ” emri ve bu kelimenin kök anlamıdır. Önce bu emrin temel tefsir kaynaklarında nasıl anlaşıldığına sonra da meallerde ne şekilde yer aldığına bakalım.

5.1. Tefsir kaynaklarında “Ve’nhar” emri

Hasan el-Basri(ö. 110/728), ayette geçen “وَأَنْحَرْ” emrini “boğazla” Mücahid (ö. 103/722) ise “(develeri) boğazla” şeklinde anlamlandırmıştır (Taberî, 2000: XXIV/653-654). İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve İbn el-Cevzi (ö. 597/1201), bu ifadeyi yukarıdakine benzer bir şekilde “kurban kes” olarak açıklamışlardır

⁴ Said b. Cubeyr’in rivayeti Hudeybiye’de Cebrail’in Hz. Peygamber’e ne yapması gerektiğine dair rehberlik etmeye yönelik olsa gerektir. Nitekim bu rivayete dayanarak Medeni olduğunun söylenmesi surenin nüzul sebebini anlatan tarihi bilgilerle de çelişmektedir.

(İbn Kuteybe, 541; İbn el-Cevzî, 2015: IX/249). İbn Abbâs (ö.68/687), Mücahid (ö.102/720), İkrime(ö.105/723), Said b. Cübeyr, Katade(ö. 117/735), Ata (ö.114/732) ve Süfyan es-Sevrî(ö. 161/778), “Kurban bayramında develeri Mina’da kurban etmek” olarak izah etmişler ve “وَأَنْحَرُ” emriyle Hz. Peygamber’e kurban kesmesinin emredildiğini söylemişlerdir. (Taberî, 2000: XXIV/653-655; Mâverdi, 2012: VII/355). Mukâtil (ö. 150/767) ve Ferrâ (ö. 207/822) gibi ilk dönemin önemli tefsir âlimleri de “Kurban Bayramı günü kurban kesmek, develeri kurban etmek” olarak anlamışlardır (Mukâtil, 2003: III/528; Ferrâ, 2002: III/184). Görüşlerini aktardığımız dil ve tefsir âlimleri, Kur’ân’ın nüzul dönemine yakın bir zamanda yaşamış ve tefsir ilminin gelişiminde, sistemleşmesinde ve günümüze aktarılmasında öncü rolü üstlenmiş kimselerdir. Ayrıca onlar, kelimeler arasındaki incelikleri ve bir ifadenin hangi bağlamda hangi anlama gelebileceğini ayırt edebilen kimselerdir. Yine onlar da bilmektedir ki sığır, manda, koyun ve keçi cinsinden hayvanların yatırılıp çenelerinin hemen altından boğazlanmak suretiyle kesilmesi “zebh” (ذَبْح), devenin ayakta sol ön ayağı bağlanarak göğsünün hemen üzerinden boğazlanması ise “نَحَرَ” (nahr) fiiliyle ifade edilir (Bardakoğlu, 2002: XXVI/436-440). Nitekim Zeccâc, Zemahşerî (ö.538/1144) ve Neseî (ö. 710/1310) gibi müfessirler de aynı görüşü paylaşarak çeşitli açıklamalarda bulunmuşlar ve ayetteki “ve'nhar” emrinin hayvanı boğazlamakla ilgili olduğunu söylemişlerdir. (Zeccâc, 1988: V/369; Zemahşerî, 1998: IV/802; Neseî, 2000: III/686).

“Ve'nhar” kelimesi ile ilgili olarak farklı görüşe sahip olanlar da olmuştur. Hz. Ali (ö. 39/660), namaz kılarken sağ eli sol elin üzerine koymak veya tekbir sırasında elleri kaldırmak olarak anlamış ve bu eylemin “Rabbin şanını yüceltmek” amacıyla emredildiğini ifade etmiştir (Taberî, 2000: XXIV/652). Dahhâk (ö. 105/723), “Allah’tan istemek” (Taberî, 2000: XXIV/653); Süleyman et-Teymî de “dua da elleri göğüs hizasına kaldırmak” anlamına geldiğini ifade etmişlerdir (Sa’lebi, 2004: III/313). Zeyd b. Ali (ö. 122/740), “kibleye yönelmek” demiştir (Zeyd b. Ali, 1956: 503). Mekki b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045), kurban kesmek anlamını önceledikten sonra “tekbir getirirken elleri kaldırmak” anlamını da eklemiştir (Mekkî, 2008: 8467-8472). Râgıb el-İsfahânî(502/1108), “وَأَنْحَرُ” fiilinin anlamlarından birinin “nefsin isteklerini kontrol altına almak ve şehveti kesmek” olduğunu söylemiştir (İsfahânî, 2002/794). Buna göre Allah Teâla, peygamberinden kendini ibadete vermesini ve nefsinin isteklerinden kurtulmasını istemiştir. İsfahânî’nin bu görüşü, namaz ve kurban anlamını verdikten sonra zikrettiğini de hatırlatmakta yarar vardır. Rivayet tefsirinin önemli isimlerinden İbn Kesîr, “nahr” kelimesinin kurban kesmeye delalet ettiğini vurguladıktan sonra, bunun dışındaki tüm yorumları garip bulduğunu ifade etmiştir.(İbn Kesîr, 1999: V/562-564)

Önemli tefsir kaynaklarında “kurbanı boğazlamak” anlamının ilk sıralarda yer aldığı görülmektedir. Fakat surenin Mekkî olduğu görüşünü eleştiren bazı müellifler şu tarzda değerlendirmeler yapmışlardır: “Mekkî olan bu sure, kronolojik olarak 15. sırada yer almaktadır. Dolayısıyla bu dönemde kurbandan söz edilmesi pek anlamlı gelmemektedir. Zira söz konusu emri kurban olarak değerlendirmek için surenin Medine’de inmiş olması gerekir. Hâlbuki âlimlerin çoğu onun Mekkî bir sure olduğunu söylemiştir. Böyle olunca “وَأَنْحَرُ” emrini kurbanla ilişkilendirme imkânı ortadan kalkmaktadır. (Demirci, 2017: III/650). Benzer gerekçelerden dolayı olsa gerektir ki gelenekten farklı olarak şu şekilde meallendirmeler de olmuştur:

Külünkoğlu: O halde yalnız Rabbine ibadet et ve dik dur (kimseye boyun eğme!)

Y. N. Öztürk: O halde sen de Rabbin için namaz kıl/ dua et ve göğsünü gererek dimdik dur/ellerini bağlayıp kıyam et/namazı vakti girer girmez kıl/kavrayışını bilgi ile derinleştir/eti yenecek hayvan kes!

Yüksel: Rabbin için namaz kıl ve kendini ada/yönel!

Yorulmaz: Rabbin için namaz kıl ve zorluklara göğüs ger! (<https://www.kuranmeali.com/>(Erişim: 15.07.2023)).

Elik-Coşkun: “Öyleyse sen de onlara aldırmadan tevhit yoluna devam et! Sırf rabbine ibadet et ve O’nun hiçbir ortağı olmadığını söyle!” (Elik&Coşkun, 2013:)

Eliaçık: Rabbin için destekleşme/dayanışma için ol ve karşılaşacağın güçlüklerle göğüs ger (Eliaçık, 2021: 109).

Yılmaz: Öyleyse rabbin için salât et ve karşılaşacağın zorlukları göğüsle! Ayete böyle anlam verildikten sonra "salâat et" emri “mâli yönden ve zihinsel açıdan destek ol” şeklinde, “ve’nhar” emri de “toplumu aydınlatmaya çalış” şeklinde yorumlanmıştır (Yılmaz, 2021: 51).

Yukarıdaki meallerde, nahr kelimesinin göğüs bölgesi olmasından dolayı “dik durmak, başkalarına boyun eğmemek” gibi anlamlar seçilebilmiştir. Bizce bu anlamlar, ayetin bağlamıyla ilgili değildir. Zira dik durmak ve başkalarına boyun eğmemek türünden eylemlerin Arap dilinde hakiki ve mecazi birçok karşılığı vardır.

Elleri boğaza götürmek, elleri bağlayıp kıyam etmek, tekbir alırken elleri kaldırmak, namaz kılarken kibleye yönelmek gibi anlamlar, böyle kısa ve öz bir surenin konusu olamazlar. Zira bunlar zaten namaz eyleminin içinde var olan ama namaz ibadetini farklı kılan ameller değildir.

Zorluklara karşı durmak, zorluklara göğüs germek, zorluklarla mücadele etmek konuları da Kur’ân’ın tavsiye ettiği konulardır. Bunların başında sabır gelir. Zaten sabır, Arapça bir kelime olup birçok ayette yer alır. Mücadele, cihad, gibi kelimeler de Kur’ân’da yeterince yer alan kavramlardır. Ayrıca başkalarıyla mücadele etmek, zorluklara karşı koymak gibi kelimeler, işteşlik bildiren kelimelerdir. Bunların da ayrı formları vardır. “Nahr” gibi üçlü (sülası) bir kelimeyi söz konusu forma döndürmeden böyle bir anlam takdir etmek dilin kurallarına aykırıdır.

Mali yönden ve zihinsel açıdan destek olmak, toplumu aydınlatmak gibi konular da tamamen genel ifadelerdir. Bunlarla neyin kastedildiği ve zihinsel olarak nasıl bir desteğin söz konusu olabileceği konusu irdelenirse birtakım somut örneklendirmeler yapılabilir. Verilecek her bir örneğin karşılığının da kendine ait terimleri vardır. Durum böyle iken Araplar arasında sıradan ve her zaman olan deve boğazlamayı ifade eden bir kelimeyi tamamen öznel ve ucu açık ifadelerle izah etmeye kalkmak makul bir yaklaşım değildir. Bu bağlamda nahr kelimesinin İslam öncesi Arap toplumunda ve Kur’ân’ın indiği dönemde nasıl kullanıldığı ve ne anlamlara geldiği de şu şekilde özetlenebilir:

5.2. Nahr Kelimesinin Tahlili

Nahr (نحر) kelimesi, sözlüklerde şu anlamlarla karşılanmıştır:

a. Deveyi (sığır veya koç gibi hayvanları) boğazlamak: N-h-r kökü, geçişli bir fiil olarak kullanıldığı zaman “نَحَرَ النَّاقَةَ” (deveyi boğazladı), ve “ذَبَحَهَا مِنْ مَنَحَرِهَا” (onu boğazından kesti) anlamına gelir (İbn Manzûr, 1990: V: 229, <https://www.dohadictionary.org/dictionary>. Erişim:10.06.2023). Buradan anlaşılmaktadır ki “nahr”, diğer hayvanların kesimi için kullanılsa da özellikle deveyi boğazlamaya özel bir fiildir. Diğer hayvanlar için daha çok “ذَبَحَ” fiili tercih edilmektedir. Çünkü devenin kesildiği yer ve kesim şekli farklıdır. Nitekim cahiliye dönemi şairlerinden Uhayya b. Culâh el-Evsî (ö. 496), kendisini övdüğü bir şiirde “n-h-r” fiilini deveyi kesmek anlamında şöyle kullanmaktadır:

إِنِّي وَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَ مَا حَبَّتْ قُرَيْشٌ لَهُ وَمَا نَحَرُوا “Meş’ar-i Haram’a, Kureys’in uğruna haccettiği şeye ve kestikleri kurbanı yemin olsun ki ben ...”(el-Evsî, 1979: 55, 60,66). Bu şiirde cahiliye döneminde de olsa Mescid’i Haram’a saygı gösterildiği, hacca dair bazı ritüellerin yerine getirildiği ve en önemlisi de gerek Allah’a gerekse putlara kurbanlar kesildiği... anlaşılmaktadır. Diğer yandan “n-h-r” fiili, tef’îl formunda da kullanılmakta (نَحَرَ الْإِبِلَ) ve aynı anlam kastedilmektedir. Araplar, misafirlerine besili develerini kesen cömert kişi için “إِنَّهُ لَمِنَحَارٍ بَوَانِكْهَا” tabirini kullanırlardı(Cevherî, Sihâh, II/824).

b. Göğsüne/gerdanına vurmak: Fiil bu anlama da gelmektedir (نَحَرَ فِي نَحْرِهِ). Ancak bu ifade, çoğunlukla deveyi boğazlarken bıçağı göğsünün üst kısmına vurmak anlamında kullanıldığı ve “göğsünün en üst tarafından boğazladı” (نَبَّحَهُ مِنْ أَعْلَى الصَّدْرِ، مِنَ الْعُنُقِ) anlamına geldiği ifade edilmektedir.

c. Deve (veya benzeri hayvanları) öldürmek: Araplar, deveyi öldürdü anlamına “نَحَرَ الْبَعِيرَ وَنَحَوْهُ” ifadesini de kullanmaktadırlar. Sonuçta aynı anlama çıkmaktadır.

ç. Bir işi ilk vaktinde yapmak: “نَحَرَ الْعَمَلَ” cümlesinde fiil bu anlama gelmektedir.

d. Namazı vaktinde kılmak: Salât kelimesi fiile nesne yapılp “نَحَرَ الصَّلَاةَ” dendiği zaman “Namazı kıldı” veya “Onu vaktinde eda etti” (أَدَّاهَا فِي وَقْتِهَا) anlamı ortaya çıkmaktadır.

e. Bir işi sağlam ve düzgün yapmak: Fiilin bir başka kullanım şekli “نَحَرَ الْأُمُورَ عِلْمًا” olup “Onu düzgün ve sağlam yaptı” (أَتَقَّنَهَا) anlamını ifade etmektedir.

Sözlüklerde dikkat çeken konu, fiilin boğazlama anlamında kullanıldığı yerlerde devenin nesne olarak zikredilmesidir. Bunun dışındaki kullanımlarda başka nesneler gelmekte ve farklı anlamlar ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla fiili anlamlandırmada nesne de önemli bir görev üstlenmektedir.

f. Kelimenin farklı formları: Kelime farklı formlara dönüştürülerek ya da terkip haline getirilerek de kullanılmıştır. Nahr kökü, dönüşlük ifade eden forma aktarıldığı zaman “نَحَرَ” denmekte ve kendi canına kıydı (قَتَلَ نَفْسَهُ) anlamına gelmektedir. Nitekim bu kelime (intihar) dilimize de geçmiş olup asırlardır anlamı hiç değişmeden kullanılmaktadır. Bu durum kökün asli anlamını gösteren önemli bir araçtır. Ayrıca bu fiil “على” harfi ile kullanıldığı zaman insanların bir konuda hırslı olmalarını ve birbirlerinin boğazını sıkarcasına ve birbirlerini boğazlarcasına o şeye hücum ettiklerini ifade etmektedir (İbn Manzûr, 1990: V: 229; Cevherî, Sihâh, II/824). Bu tür anlamların baplar ve edatlarla sıkı sıkıya ilişkili olduğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Nahr kelimesinden türemiş diğer kelimeler şunlardır: “النَّحْرُ” (İnsanın veya hayvanın göğüs kısmı/صَدْرُ); “النَّحْرُ” (Devenin boğazı/boğazlandığı bölge/مَكَانُ النَّحْرِ فِي الْحَقِّ); النُّحُورُ (Hayvanları çokça boğazlayan). Ayrıca “يَوْمُ النَّحْرِ” ifadesinin, “hacda kurbanların kesildiği onuncu gün” (يَوْمُ عِيدِ الْأَضْحَى، أَيِ الْيَوْمِ الْعَاشِرِ مِنْ ذِي الْحِجَّةِ) anlamına geldiği bilgisi kaynaklarda yer almaktadır. Bu bilgiler, “nahr” fiilinin Araplarca bilindiği, gündelik hayatta kullanıldığı ve öncelikle “deveyi boğazlamak” anlamına geldiği gerçeğini gözler önüne sermektedir.

6. Kurbanın tarihsel kökeni

6.1. Kurbanın gerekçeleri

Kurban, semavi dinler nezdinde önemli bir konuma sahip olduğu gibi tüm beşeri inanç sistemlerinde de merkezi konumda yer alan ayinlerdendir. Zira antik metinler ve tarihi/arkeolojik bulgular, farklı

inanişlar için benzer ritüellerin bulunduğunu göstermektedir. İnsan ile kutsal bildiği varlık (Tanrı veya tanrılaştırılan nesneler) arasında kurulacak olan tüm iletişim yollarının kavşak noktasında yer alan kurban, toplumların yaşayışlarına da yön veren bir etkinlik olmuştur. Özellikle iptidai dinlerde insanlar, zor durumda kaldıkları veya herhangi bir felaketi ucuz atlattıkları zaman kan akıtma ihtiyacı duymuşlardır. Paleolitik devirlerden itibaren kötülüklerden korunma amacıyla Tanrı'ya/Tanrılara hayvan, insan veya adak hediyeleri kurban olarak sunulmuştur (Frazer, 2012: II/128). Bu anlayış, insanın doğasında (fitrat) yüce bir varlığa sığınma duygusunun var olduğunun da delilidir.

Genel anlamda dini karakter taşıyan kurban, tapınılan tabiatüstü varlık veya varlıklara yakın olma, verilen nimetlere karşı şükran duygularını ifade etme veya bir takım meşru taleplerde bulunmak amacıyla sunulan nesnelerdir. Sunulan nesnelere takdime dense de kurban, boğazlama ve kan akıtma yoluyla olmaktadır (Güç, 2002: XXVI/433-435). İlahi vahiyden nasiplenmemiş ilkel toplumlarda da insanlar, tanrıların günlük yaşantılarında yeryüzüyle ilişkili olarak yaşayan varlıklar olduklarını düşünmüşlerdir. Bu yüzden tanrılar, kimi zaman bir ruh olarak tanımlanmış ve bu ruhlar, belli nesnelere aktarılmıştır. Kulluk da söz konusu nesnelere yönlendirilmiştir. Bir başka ifade ile yeryüzündeki kimi varlıklar, Tanrı'nın simgesi veya temsilcisi olarak görülmüşler ve kulluğun gerekleri onlar için yapılır olmuştur... (Yazıcı, 2023: 6) İlahi dinler özelinde ise Yaratıcı, bütün nimetlerin var edicisi, gerçek sahibi ve bağışlayıcısıdır. Bu nimetlere sahip olan insanların, nimet sahibine karşı minnet duygusu taşımaları ve bu duyguları çeşitli biçimlerde ifade etmeleri doğaldır. Bu haliyle kurban, nimeti itiraf ve şükür ifade etmenin en etkili yollarından biri olmayı hak eder.

Hediyeleşme olarak Kurban: Kurban bir tür hediyeleşmedir. Bu durum, kurbanın en anlaşılır yönlerinden biri olsa gerektir. Kurban etme sürecinde bazı istekleri ve ihtiyaçları olan kişi, hediyeleşmeyi başlatan taraf olur. İsteğin bedeli olarak belirlenen nesnenin sunumundan sonra gerçekleşmesi beklenen durumun arzına geçilir ya da kötü görülen bir durumun ortadan kalkması talep edilir. Söz konusu durumun ortadan kalkmasıyla da hediyeleşme takdim amacına hizmet etmiş olur (Yazıcı, 2023: 7-10).

Fedakârlık Olarak Kurban: Kurban bir fedakârlıktır. Fedakârlık yapan insan, değerli bir şeyden vazgeçerken ilah olarak tanıdığı varlığa bağlılığın derecesini de göstermiş olur. Çünkü fedakârlık, bir tür vazgeçiş ve bunu yapan kişi, verirken kendini de mahrum etmektedir. Fedakârlık yapan için sevdiğinden vazgeçme, ilk bakışta anlamlı görünmeyebilir. Ancak sunulan hediye/armağanın alınıp kabul edilmesi karşılığında ilahi âlemin de karşılık vermesi beklenir. Bu tür duygular, insanların tabiatüstü âleme ve aşkın varlığa daha yakın olma hissi verir (Eliade, 2018: 51). İnsan, kurban fikri ile kendinden vazgeçmeyi, kendi dışındaki bir varlık için bir başka varlıktan feragat etmeyi öğrenir (Cassirer, 2016: 301-302). İnsan için yüksek ve yüce sayılabilecek bu duygu kurbanın "kan akıtmak veya sade bir şiddet duygusunu tatmin etmek" olarak görülemeyeceğini ispatlar. Zira kanı akıtılan varlık insan katında değerlidir. İnsanın değerli olandan vazgeçme duygusu, kurbanı ibadet konumuna yükselten bir unsur olarak tezahür eder.

Kefaret Olarak Kurban: Kefaret, bir günahın telafisini yapmak, hatayı gidermek ve oluşan kötü durumdan kurtulmak için yapılan eylemlerdir. Arapçadan dilimize geçmiş olan kefarete (keffâret), "örtmek, gizlemek ve inkâr etmek gibi anlamlara gelen "küfür" kökünden türetilmiştir. Kefaret; günahları örtücü/onları telafi edici mahiyette olan kurban, sadaka veya oruç gibi eylemlerle gerçekleştirilir. Bu kelime İbrani dilinde aynı anlama gelen "kappâra" köküyle lafız anlam ve yakınlığına sahiptir. Süryanicede (kefar) Asurcada (kaparu) gibi kelimelerin aynı anlamı karşılması, kaynağın aynı oluşunu göstermektedir (Katar, 2022: XXV/177-179). Semavi dinlerde var olan kefarete kurbanları, ilkel

kabile insanları arasında da en etkili kefarete aracı olarak yerini almıştır. Orta Afrika kabilelerinin birinde başa gelen hastalıkların veya baş edilemeyen felaketlerin işlenen günahlara bağlandığı görülmüştür. Bunlar da ancak, toplu halde icra edilen kurban ayinleriyle uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Bu anlayışa dayalı olarak hastalık veya felaketin bir boğaya yüklendiğine ve bu hayvanın dualar eşliğinde Tanrı'ya sunulduğuna tanıklık edilmiştir (Brown, 1991: 23, 33-35).

6.2. Eski Uygarlıklarda Kurban

Kurbanın eski uygarlıklarda da oluşu, onu sadece İslam'a mal edip bir suçlama aracı kılmanın önüne geçecek nitelik arz etmektedir. Söz gelimi Antik Yunan toplumlarında kurban ritüelleri toplumsal hayatı düzenleyecek ölçüde yaygındır (Burkert, 1983: 37. Krş. Yazıcı, 2023: 3). Kurban ritüelleri, şehir devletlerinin ortak törenleri arasındadır. İki kent arasında bir anlaşmaya varıldığı, herhangi bir politik veya askeri hareket planlandığı zaman işe kurban ile başlanmıştır. Bir anlaşmanın sonuçlandırılması, önemli işlerde görev alınması, yöneticilerin göreve başlaması ya da meclisin açılması gibi durumlarda kurbanlar kesilmiştir (Detienne - Vernant, 2020: 1/11-12). Kurban Yunan toplumlarında bir arınma aracı olarak da görülmüştür. Kutsal mekânlara gitmeden önce yıkanma, günah işleyen kişinin arınması için temizlik anlamına gelen bazı eylemleri gerçekleştirme söz konusudur. Bunun için yaratıcıya dua edildiği gibi kurban da takdim edilmektedir (Akçay, 2021: 84).

MÖ 3000 yıllarında Mezopotamya bölgesinde şehirler kurulduğu ve bu şehirlerde tapınakların olduğu bilinmektedir. Belirli bir kültür ve şehirleşme seviyesine ulaşan Sümerler, dini saiklerle tapınaklar inşa etmişlerdir. Dinin sosyal hayat için belirleyici olduğu Mezopotamya toplumlarında insanlar, kendilerini belirli tanrı veya tanrıçaya adanmışlar, onlara dualar etmişler, isteklerini bildirmişlerdir. Başka tanrılardan, kötü ruhlardan ve kötülüklerden korunmak amacıyla kurbanlar kesmişlerdir... (McCall, 2017: 37-42. Krş. Yazıcı, 2023: 30-33). Bu şekilde onlar, Tanrıların sevgisini kazanmayı ve gazaplarından korunmayı amaçlamışlardır.

Eski uygarlıklar, tek tanrı inancıyla çok tanrıcılık anlayışının birbirine karıştığı toplumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Tevhid inancının gereği olan ibadet anlayışı karmaşık biçimde de olsa putperest toplumlarda da uygulanmıştır. Bu noktada bizi ilgilendiren taraf, kurbanın neredeyse tüm ilkel toplumlarda uygulanmasıdır. Söz gelimi Hititlerde de kurbanın bir ibadet olarak icra edildiği ve bu ibadetin şükran, adak, kefarete ödeme, hoşnutluk kazanma gibi amaçlarla gerçekleştirildiği bilinmektedir. Ülkede yetişen ilk ürünler, ilk meyveler ve bir yaşına girmiş hayvanlar, Tanrıları hoşnut etmek için kurban olarak sunulmuşlardır. Kurbanlık olarak da genellikle öküz, koyun veya keçi tercih edilirken bu kurbanlıkların iyi, sağlıklı ve kusursuz olmalarına özen gösterilmiştir. Ayrıca hayvanların boğazlarından kesilerek kurban edilmeleri ve az da olsa insanların dahi kurban edilebildikleri (Armutak, 2013: 175) konumuz açısından önem arz eden hususlardır.

Fenikeliler, dini ve kültürel anlamda Babil, Asur, Mısır, Frigya ve Urartu gibi dönemin toplumlarından etkilenmişlerdir. Yine de onlar ibadetlerini ve kurbanlarını özgün bir şekilde icra etmişlerdir. Belirli zamanlarda çocukları da kurban etmiş olan Fenikeliler (Karageçi, 2019: 220) kurbana özel önem vermişlerdir. Tanrılarını beşeri vasıflarla niteleyen Fenikeliler, kurbanlarını ana tanrıça Kybele'ye sunmuşlardır. Kıymetli gördükleri boğa kurban için seçilirken kesilecek yer de kutsal ağaç olan çam ağacının yanındır. Fenikeliler ürünleri için bereket dilemek, zafer kazanmak (Armutak, 2013: 175-176), ailevi veya toplumsal bir krizden kurtulmak, sağlığa kavuşmak, rahat yolculuk yapabilmek veya kılıktan kurtulmak gibi sebeplerle kurbanlar adanmışlardır (Karageçi, 2019: 220; Yazıcı, 2023: 40-42). Sebep ne olursa olsun kurban, inanca dayalı hayatın önemli bir parçasıdır.

6.3. Semavi dinlerde kurban

Semavi dinlerde bir tür ibadet olan kurban, “belirli şartları taşıyan hayvanı kesmek” ve “kesilen hayvan” anlamında kullanılan Arapça bir kelimedir. Bütün dinlerin ana temalarından birini oluşturan kurban, Latin kökenli dillerde sacrifice, (kutsamak, bir nesnenin tanrıya sunularak kutsanması), offering ise (Tanrı’ya hediye sunma, takdime) kurban karşılığında kullanılmaktadır. Kurbanın tarihi ilk insan Hz. Âdem ve onun oğullarına kadar uzanan bir geçmişe sahiptir (Tekvin: 4/2-5; el-Mâide 5/27). Sami dillerde de lafız ve mana yakınlığı ifade eden kelimelerle ifade edilmektedir.

6.3.1. Yahudilikte Kurban

Kurban, Eski Ahid metinlerinde minha (bağış, vergi), korban (yaklaştıran şey) ve zebah (kutsal kan dökme) kelimeleriyle karşılanmıştır. (Tekvin: IV/3, XXXI/54, XXXII/14, XXXIII/10; Çıkış: X/25, XII/27; Levililer: II/1-13; Ezra: 20/28, 40/43). Yahudilik dininde kurban, ilahi yasalarca uygun görülen hayvanların boğazlanması suretiyle yapılmaktaydı. Ayrıca çeşitli yiyecek, su ve şarap gibi içeceklerin takdim edilmesi şeklinde gerçekleştirilen kansasız kurban şekilleri de bulunmaktaydı. Günlük, haftalık, aylık kurbanlar olduğu gibi mevsimlik ve yıllık olanları da vardı. Yıllık kurbanlar arasında bayram günlerinde takdim edilen kurbanlar, ayrı bir öneme sahipti. Esaretten kurtuluş anısına kutlanan fışık (pesah) bayramında da bir kuzu kurban edilirdi (Çıkış: XII/1-19, 21-24, 43-49). Kısacası Yahudi kültüründe kurbanın önemli bir yeri ve kesimi için özel kuralları vardır (Güç, 2002: XXVI/433).

6.3.2. Hristiyanlıkta Kurban

Hristiyanların kutsal metinlerinde kurban, Tevrat’ta olduğu kadar yer almaz. Bunu doğal karşılamak gerekir. Zira Hristiyanlığın tebliğcisi olan İsa da bir İsrailidir ve hitap ettiği toplum, Tevrat yasalarına uygun bir dini hayat yaşamaktadır. Yine de Hz. İsa dünyaya geldiğinde ailesinin kurban sunmak için Yaruşalim’e gittiği ve İsa’yı da oraya götürdükleri bildirilmektedir (Luka: 2/22-249).

Hristiyanlık, Hz. İsa’nın çarmıha gerilmesi inancıyla farklı bir boyut kazanmıştır. Hz. İsa’nın kanının asli günaha karşı döküldüğü ve inananların günahının bağışlanması adına kendisini feda ettiği inancı yerleşmiştir (Matta: 26/26-28). Hz. İsa, Pavlus tarafından “Tanrı’ya kurban” ve “İnsanlığı asli günahı kurtaran bir kurban” şeklinde adlandırılmıştır (Efesoslulara Mektup: 5/2; Romalılara Mektup: 5/12-21). Böylece İsa başka kurbanları gerektirmeyecek biricik kurban olarak görülmüştür (Güç, 2002: XXVI/435). Ayrıca kendisine inanan kişilerin günahlarına kefarete olacağı ve kendilerini kurtaracağı inancı Hristiyanlığa davet aracı olarak kullanılmıştır.

6.3.3. İslam İnancında Kurban

İslam inancına göre kurbanı anlamak için öncesine ve Kur’ân’ın indiği cahiliye toplumuna birlikte bakmak gerekmektedir. Farklı şekilleriyle önceki din ve kültürlerde yer alan ve belli amaçlarla varlığını sürdüren kurban, cahili Arap toplumunun da vazgeçilmezleri arasındaydı (Bardakoğlu, 2002: XXVI/436-440).

Cahiliye Araplarında putlara hayvan kesme âdeti yaygındı. Belirli zamanlarda ve önemli kabul edilen olaylar sebebiyle kurbanlar kesilirdi. Ancak kurbanlar, putlar adına ve onların huzurunda kesilirdi. Böylece hem Kâbe’ye olan saygı hem de putlara olan bağlılık sağlanmış olurdu. Zaten toplumda Allah inancına bağlı eylemler de vardı. Ancak putlar, kişiyi Allah’a yaklaştıran araçlar olarak görüyorlardı. Bu amaçla deve, sığır, koyun gibi hayvanlar kesilirdi. Kesilen kurbanların bir bölümü dikili taşların

üzerine bırakılırdı. Fayda vereceği düşüncesiyle ölümlerin kabri başında kurban kesildiği de olurdu. Yeni doğan çocuk için akıka kurbanı mevcuttu. Ayrıca ziyafet ve bereket getirme umuduyla da kurbanlar kesilebiliyordu (Bardakoğlu, 2002: XXVI/436). Kurban, İslam dininin asli kaynağı Kur'an'ın rehberliğiyle tevhit inancını yansıtan bir ibadet halini aldı. Kurban, Allah'a ait oluşun, O'na teslimiyetin, diğerkâmlığın ve toplumsal dayanışmanın da sembollerinden biri haline dönüştü.

Hız. Peygamber, kurban kesmiş ve "Her yıl her ev halkı için kurban kesmek vâciptir" diyerek kurban ümmetine tavsiye etmiştir (İbn Mâce, (ty.): "Eđâhî", 2). Kur'an'da kurbanla ilgili açık bir delilin olmadığını düşünen fakihler olmuştur. Onlar da Hız. Peygamber'in tavsiyesini ve Medine'de bulunduğu dönemde her yıl kurban kestiğini (İbn Mâce, (ty.): "Eđâhî", 11) hesaba katmışlar ve bunun en azından sünnet olduğuna kanaat getirmişlerdir (Bardakoğlu, 2002: XXVI/436).

Kurban İmam Ebû Hanîfe'ye göre vacip iken İmam Şâfiî'ye göre sünnettir (İbn Kudâme, 1984: II/95). Konuya buradaki ihtilaf açısından bakıldığı zaman bazı kimseler, ayette namaz veya kurbanın emredilmediği kanaatine sahip olmuşlardır. Onlara göre namaz veya kurban emredilmiş olsaydı adı geçen iki büyük âlim ve müçtehit ihtilaf etmezlerdi. Aynı şekilde kurban kesmek ve bayram namazı kılmak vacip veya sünnet olarak görülmez, farz olarak kabul edilirdi (İbnü'l-Arabî, 2003: IV/351/355; er-Râzî, 1981: XXXI/110-125).

Fıkhi tartışmalar bir yana İslami literatürde de kurban daha genel bir anlam alanına sahiptir. Bu bağlamda ibadet amacıyla kesilen hayvana "udhiyye", etinden yararlanmak için kesilen hayvana "zebiha" denmektedir. Udhiyye kelimesi, kurbanın kesildiği kuşluk (duhâ) vaktiyle ilişkilidir. İbadet anlamına da gelen "nesîke, nüsük ve mensek" kelimeleri de özel anlam itibarıyla kurban anlamında kullanılmıştır. Hac ve umrede kesilen hayvanlar ise "hedy" (sunulan nesne), "bedene" (cüsseli iri hayvan) ve "dem" (kan) gibi kelimelerle ifade edilmiştir. Türkçeye de geçen kurban ise kurban bayramında Allah'a kulluk amacıyla kesilen hayvanı ve kesme işlemini anlatmaktadır (Güç, 2002: XXVI/433).

Konuya dönmek gerekirse Kevser suresinin ilgili ayetleri tefsir âlimlerince de farklı yorumlanmıştır. Fakat yapılan açıklamalar, Kevser suresindeki konunun kurbanı boğazlama (nahr) olgusuna delalet ettiği konusu ağırlık kazanmıştır. Son ayetin de anlamlandırılmasından sonra değerlendirme yapmak için daha uygun bir zemin oluşacaktır.

7. Ebter kavramı

Kevser suresinin son ayeti şöyledir: "إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ" Surenin iniş sebebiyle ilişkili olan bu ayet, surenin anlamını alt-üst edecek bir yoruma maruz kalmamıştır. Bununla birlikte ayette geçen "ebter" (الْأَبْتَرُ) kelimesi üzerinde durulmuştur. Bu kelimesi için, yapılan açıklamalar şöyle özetlenebilir:

a. İkrime, toplumda yalnız yaşayan insanların "ebter" olarak nitelendirildiğini söylemiştir (Mâverdî, 2012: VII/356) Hız. Peygamber Kureyş halkını yeni dine davet edince onlar bu çağrıya olumlu cevap vermemişler ve "انْبَرْنَا مِنْ مُحَمَّدٍ" (Muhammed bizden ayrıldı, bizden koptu, bize muhalefet etti) demişlerdir (Taberî, 2000: XXIV/699-700; Kurtubî, 2002: XXII/530.).

b. Katade, "ebter" sıfatının zelil ve hakir kimseler için kullanıldığını söylemiştir (Taberî, 2000: XXIV/699-700; Mâverdî, 2012: VII/356).

c. Süddî'nin (ö. 127/745), ifadesine göre Araplar, erkek çocuğu olmayan kimseler için "ebter" kelimesini kullanıyorlardı. Çünkü Hz. Peygamber'in oğlu Kâsım Mekke'de vefat etmişti ve başka erkek evladı da yoktu. Müşrikler bu durum karşısında Hz. Peygamber'in soyunu devam ettirecek erkek çocuğu kalmadığını söylüyorlardı (Taberî, 2000: XXIV/699-700; Mâverî, 2012: IV/460-463; Şevkânî, 1972: V/613).

d. Araplar, başarısız insanları "ebter" olarak nitelendiriyorlardı. Nitekim "ebter" kelimesi Hz. Peygamber'in hadislerinde de geçmektedir. O, bir işe başlarken Allah'ın adının anılması bağlamında "كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَمْ يُبْدَأْ بِبِسْمِ اللَّهِ فَهُوَ آتِرٌ" "Besmele ile başlanmayan her bir önemli iş başarısızdır" buyurmuştur (İbn Hanbel, 2/360). Böylece sonu gelmeyen ve istenilen başarıya ulaşamayan işlere de ebter denilmektedir. Ayrıca, vasita ve imkândan mahrum olana, iyilik ve hayırdan payı olmayıp bir işi başarmak ümidini kaybedene de ebter denilebilmektedir. Üstelik bu yakıştırma, Allah'ın resulüne düşmanlık eden herkesi kapsayan bir ifadedir (Mevdûdî, 1989: VII/269-270.) Son açıklamanın tercihe şayan olduğunu söyleyen Demirci'nin yorumu da şöyledir: "Bu anlam, sure bütünlüğü açısından ilahi maksadı ortaya koyar niteliktedir. Zira Hz. Peygamber'e verilen kevser, birçok hayrı, fazileti ve üstünlüğü kapsayan bir ifade ile "hay-ı kesir" demektir... Söz konusu ifadenin, başarısızlık olgusuyla ilişkilendirilmesi halinde şu anlam çıkar: "Ey Muhammed! Biz sana birçok nimetler verdik. Onun için sen de bize salât et ve şükrünü yerine getir... Ayrıca sana "ebter" diyenlere de aldırış etme. Çünkü onlar senin davanda başarısız olacağını ve yaymaya çalıştığın tevhid inancının kısa sürede yok olacağını iddia etmektedirler. Hakikatte ise onların davaları yok olacaktır. Şanını lekelemek isteyenlerin isimleri de yeryüzünden silinip gidecektir. Tevhid inancı ise kıyamete kadar kalmaya devam edecektir..." (Demirci, 2017: III, 652-653).

Değerlendirme

Yapılan tefsirlerde ve son zamanlarda meal yazımı için yapılan tercihlerde kimilerinin geleneğe sıkı sıkıya bağlı olduğu anlaşılırken kimilerinin ise ya gerekçeli olarak yapılmış bir tercihe dayandıkları ya da konjonktüre uygun seçimlere gittikleri anlaşılmaktadır. Bütün bunlar bir ölçüde izah edilebilir tutumlar olarak görülebilir. Ancak, son dönemde bazı araştırmacılar ve kimi meal yazarları, nahr kelimesinin kurban kesmek anlamına gelmesinin uygunsuz olduğu kanaatini ifade etmeye başlamışlardır. Ancak bu düşüncenin savunulması amacıyla Kur'ân ayetlerini bağlamından koparmak bir yana kelimeleri dilin imkân ve sınırlarından uzaklaştırmak yolunu seçmişlerdir. Ayetleri bu şekilde yeniden anlamlandırmaya çalışmak, Kur'ân'ın anlaşılmasına katkı sağlamaktan daha çok yepyeni sorunlara yol açacak niteliktedir. Görüldüğü kadarıyla kurban ve salât kelimeleri de bu yaklaşımdan nasibini almaktadır. Kevser suresinin nüzul yeri ve zamanı açısından konu şu şekilde değerlendirilebilir:

Kevser suresi, üslup ve içerik açısından Mekki surelerin özelliklerini taşımaktadır. Bilindiği gibi Kur'ân, risaletin ilk yıllarında temel birkaç konuyu merkeze alarak inmiştir. Bunlar tevhid, risalet/nübüvvet ve ahirettir. Kur'ân'ın her bir suresinin arka planında bu üç temel ilkeyi görmek mümkündür. Tevhid, "Allah'ı kendine has isim ve sıfatlarıyla tanımak, O'nu yegâne rab ve ilah edinmek, kulluğu O'na tahsis etmek" demektir. Dünya nimetlerinden yararlanırken de ahiret hayatını hesaba katmak, hayatı ilahi emir ve yasaklar çerçevesinde yaşamaktır. Geçici olan dünya ve onun içindekiler, hiçbir zaman amaç haline gelmeyecek ve her zaman ahiret ufkıyla hareket edilecektir. O zaman bu düşünceler Kevser suresinin neresindedir?

Kevser suresi Hz. Peygamber'e ve onun şahsında inananlara pek çok nimetin verilmesinin hatırlatılmasıyla başlamaktadır. "Rabbike" ifadesi, hayatın da nimetlerin de kaynağına işaret

etmektedir. Hemen arkasından gelen ayet, kulluğun birçok yönünü kapsayan ve kulu rabbine bağlayan en önemli ibadetten bahsetmektedir ki o, namazdır. Namazın hemen arkasından teslimiyetin, fedakârlığın ve diğerkâmlığın en uç noktası olan kurban gelmektedir. Kurban, eldeki nimetlerden ve ondan da öte candan geçmenin en açık ifade biçimidir. Tam da burada Kur'an'ın mesajının hangi noktada düğümlendiğini daha belirgin bir şekilde anlatabilmek için şöyle bir ifade kullanmak yerinde olacaktır: “Aslında Kevser suresinin ana konusu namaz ve kurban değildir”. Eğer ulaşacağımız nokta bu ise bunca delil niye sayılıp dökülmüştür? Nasıl olur da namaz ve kurban bu surede geçtiği halde surenin konusu olamaz...? Çünkü namaz, salât yerine geçmiş bir kelimeydi ve salât, lügat anlamlarıyla hatırlanacak olursa saygının, tazimin, duanın, yalvarmanın, ihtiyaçları arz etmenin, alkışın, hayranlığı bir şekilde dışa vurmanın, huzurda eğilmenin, minnettarlık duygularını izhar etmenin, takip etmenin, gönülden bağlanmanın, bağlılığı sürdürmenin... ifadesiydi. Adına ne denirse densin ve gündelik hayatta pratiğe ne şekilde dökülürse dökülsün bu haliyle salât, bütün insanlık için var olan evrensel bir duygudur. Kur'an, böyle bir ibadeti gündemine alarak “فَصَلِّ لِرَبِّكَ” demek suretiyle “en kapsamlı ibadet olan ve imandan sonra ikinci sırayı alan salâtı (terimleşmiş haliyle de namazı) sadece Rabbine tahsis et, sadece O'nun için kıl, sadece O'nun rızasını gaye edinerek namazı eda et!” demek istemiştir. İşte bu ifade, Mekke döneminin ilk ve en önemli konusu olan tevhid ilkesinin gereğidir. Bu nokta vurgulanmadığı için asıl anlam, diğer tefsiri bilgi yığınları veya ikinci-üçüncü derecedeki tartışma konuları arasında kaybolup gitmektedir... Bu haliyle surenin Mekke olması konusu da yerini bulmaktadır. Bu noktada beş vakit namazdan, kurban bayramı namazından da bahsedilip bahsedilmediği tali konular arasına girecektir. Ayrıca namaz emrinin başına gelen “ف” harfi kulluğun gerekçesini, sonradan gelen “ل” harfi de kulluğun amacını ve hedef noktasını belirttiğini de hatırlatmak gerekir. Zira bu edat hasr/tahsis ifade etmekte olup, belki de ayetin en önemli ögesidir. Bu nokta vurgulanmadığı zaman da konu yarım kalmaya ve eksik anlaşılmaya mahkûmdur.

Namaz emrinden sonra kurban emri gelmektedir. Burada da şöyle bir hata yapılmaktadır: Kur'an nasıl olur da daha risaletin başında kurbanı emredebilir? “Ortam müsait değildir/Hz. Peygamber kurban kesecek durumda değildir/O, kurbanını Medine’de kesmeye başlamıştır...” gibi ifadeler asıl anlamın göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır. Zira kurban ibadetine delalet eden “واَنْحِرْ” fiili, “فَصَلِّ” fiili üzerine atfedilmiştir. O halde bu fiilin anlamı da “Kurban kes” değil “Kurbanını da Rabbin için kes/Kurbanını da sadece Allah’a tahsis et ve O’nun adına kes” olacaktır. Daha açık bir ifade ile ayet “واَنْحِرْ لِرَبِّكَ” takdirindedir. Kur'an'ın icâzı gereği bu tür eklemelere gerek yoktur. Zaten o günün insanı da bunu rahatlıkla anlayabilecek bir dil zevkine sahiptir. Ayrıca Kur'an'ın fasılaya riayeti olgusu da ayetin böyle bitmesini gerektirmektedir. Bu anlam vurgulandıktan sonra artık kurbanla ilgili diğer konulara geçilebilir.

Salât/namaz konusunda da işaret edildiği gibi kurban, yakınlaşma ve yakınlaşma için yapılan her türlü fedakârlığı, takdimiye ve en özel haliyle canlı kurban etmeyi ifade etmektedir. Yine kurbanın kanlı ve kansız olanları da vardır. Bu haliyle kurban da insanlık tarihiyle eş zamanlı bir geçmişe sahiptir. Kurban olma ve kurban etme düşüncesi insanla başlamıştır. Bu haliyle kurban olgusu evrenseldir. Kur'an ise kurbanı da Allah’a tahsis etmek suretiyle tevhidin bu noktada da gerçekleşmesini istemiştir. İşte daha risaletin ilk yılında kurbandan bahsedilmesinin mantığı budur. Yoksa Hz. Peygamber’e “Kalk şimdi veya kurban bayramında kurban kes” diye bir emir verilmiş değildir. Onun için Hz. Peygamber, Medine’ye vardıktan sonra güvenliğe/esenliğe erişince ve hali vakti müsait olunca kurban kesmeye başlamıştır. Bu husus anlaşıldığı zaman ne Kevser suresini Medine’ye taşımaya gerek kalır ne de “Madem Kur'an kurbandan bahsediyor o halde Hz. peygamber niçin Mekke’de kurban kesmedi? ya da “Madem Hz. Peygamber Mekke’de Kurban kesmedi o halde Kevser suresi kurbandan bahsetmiyor...” gibi afaki yorum ve tartışmalara başvurma ihtiyacı duyulur...

Namazın da kurbanın da Allah’a özel kılınması, O’nun rızasının amaçlanması, sonradan tespit edilmiş bir anlam veya ortaya atılmış bir yorum değildir. Bu anlam ilk dönem tefsir âlimlerinin çoğunun da gündemindedir. Ancak belki de konuşma dilindeki vurgu hadisesi metinlerde açıkça hissedilmediği için ayetin bu yönü bazı dönemlerde gizli kalabilmiştir. Ya da ihtiyaç duyulduğu zaman dile getirilmiştir. İşte bu vurguya bugün bir kez daha ihtiyaç duyulmuştur. Bu noktada namaz ve kurbanın Allah’a tahsis edilmesi üzerinde duran müfessirleri de zikretmek yerinde olacaktır.

“Sadece Rabbin için namaz kıl/namazını Rabbine tahsis et ve sadece Rabbin için kurban kes” vurgusunu yapanların başında Taberî gelmektedir. O, “Namazını tamamıyla rabbine özel kıl, onun dışındaki putlara/ilahlara/ilahlaştırılanlara değil! Aynı şekilde kurbanını da putlara değil O’na tahsis et” şeklinde açıklama yapmıştır (Taberî, 2000: XXIV/655-656). Diğer rivayetleri ve yapılan yorumları sıraladıktan sonra kendisinin tercih ettiği anlamın bu olduğunu söylemiş ve benzer ifadeleri bir kez daha yenilemiştir.⁵ Aynı görüşleri Şevkânî de paylaşmıştır. Farz olan namazların ikamesine devam etmenin emredildiğini söyledikten sonra, namazı ve kurbanı Allah’a tahsis edilmesinin emredildiğine vurgu yapmıştır. (Şevkânî, 1972: V/614)

Begavî, cahiliye devri insanların Allah’tan başkası için salât ettiklerini (namaz kıldıklarını ve başkaları (putlar, batıl ilahlar) adına kurban kestiklerini hatırlatmıştır. Daha sonra Allah’ın “namaz ve kurban ibadetini sadece kendisi/kendi rızası için yapması için peygamberine emir verdiğini” ifade etmiştir. (Begavî, 2006: VIII/559)

Vâhidî (ö. 468/1075), ayetin namazı ve kurbanı Allah’a tahsis etmeyi emrettiğini söyleyen bir başka alimdir. O, müfessirlerin çoğunun da “salat” ve “kurban” eyleminin sadece Allah’a yapılması görüşünde olduğunu vurgular (Vâhidî, 2009: XXIV/377-385)

İbn Atıyye (ö. 542/) bu surenin müşriklere karşı bir cevap niteliğinde olduğunu ve onların ibadetlerini tenkit ettiğini söyler. “Dosdoğru yolda olmanın gereğince namaz ve kurban ibadetlerini Allah’a tahsis et” anlamının kastedildiğini vurgular (İbn Atıyye, 2001: V/529).

Hasr olayı İbn Kesîr’in de önemseydiği konular arasındadır. Kevser kelimesine dair rivayetleri sıraladıktan sonra “Mademki Allah sana bunca nimeti verdi o halde sen de farz veya nafil namazlarını Allah’a halis kıl, kurbanını da O’nun için kes, kulluğunu sadece ortağı ve benzeri olmayan Rabb’ine yap, kurbanını da Allah’ın ismini anarak boğazla” diye açıklar. (İbn Kesîr, 1999: VIII/503)

Namazın ve kurbanın Allah’a has kılınması konusuna son dönem âlimlerinin daha fazla vurgu yaptıkları görülmektedir. Söz gelimi Merâgî (ö.1945), Müşriklerin Allah için namaz kılmadıklarını ve kurban kesmediklerini hatırlatır (Merâgî, 1947: XXX/253). Dönemin bir başka fıkıhçı âlimi Zuhaylî (ö. 2015), namaz ve kurbanın Allah’a tahsis edilmesini ısrarla vurgular. (Zuhaylî, 2009: XXX/430). Aynı üslubu izleyenlerden Sâbûnî (ö. 2021: III/586), bu iki ibadetin sadece Allah’a yapılması gerektiğini başkalarının rızası için yapılamayacağını ifade ettikten sonra, bu emrin tevhid ve ihlas gereği olduğunu söyler (Sâbûnî (1981: III/586)⁶

⁵ وأولى هذه الأقوال عندي بالصواب: قول من قال: معنى ذلك: فاجعل صلاتك كلها لربك خالصا دون ما سواه من الأنداد والآلهة، وكذلك تحرك اجعله له دون الأوثان، شكرا له على ما أعطاك من الكرامة والخير الذي لا كفء له،

⁶ Az da olsa meallerinde bu hususu vurgulayanlar olmuştur. Bunlardan birkaçı şöyledir:
Esed: O halde [yalnız] Rabbine ibadet et ve [yalnız O’nun adına] kurban kes.
Parlayan: Öyleyse sen yalnızca Rabbine kul ve köle olup O’na ibadet et, namaz kıl ve yalnızca O’nun adına kurban kes.
İslamoğlu: “O halde namazı da kurbanı da yalnız rabbine tahsis et” şeklinde anlam vermiştir. Daha sonra, salâtın “destek” ve nahrın “göğüs” anlamlarına da gelebileceğinden yola çıkarak: “O halde desteğini Rabbine tahsis et ve (inkârcılara)

Kur'ân-ı Kerim'in en büyük müfessiri yine kendisidir. Kevser suresinin ifade ettiği manaları başka yerde aramayı gerektirmeyecek bir ayet şöyledir: “قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ لَا شَرِيكَ لَهُ” “De ki: Şüphesiz benim namazım, kurbanım, hayatım ve ölümüm hepsi âlemlerin Rabbi Allah içindir”(el-En'âm 6/162). Hz. Peygamber'e hitap eden bu ayet, Allah'ın kendisini, müşriklerden olmayan Hz. İbrahim'in dosdoğru yola ilettiğini hatırlatmasından sonra gelmesi yönüyle de dikkat çekicidir. Ayet, mümin kulun kendisini tamamıyla Allah'a teslim etmesini ve her şeyini O'na adamasını istemektedir.

Kur'ân'ın üzerinde durduğu bir başka önemli konu, hayvanların boğazlanırken Allah'ın adının anılmasıdır. Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlar murdar hükmündedir (el-Bakara 2/173; el-Mâide 5/3; el-En'âm 6/121, 145). Bu durum, bütün ilahi dinlerin de konusu olduğu halde Kurban tartışmaları arasında ihmal edilip görmezden gelinmektedir. Hayvanı ayakta tutan kandır ve o candır. Can, önemli olduğu için hayvan da olsa bir canlının kanını dökmek büyük bir olaydır. Ne var ki Allah, temiz olan bazı hayvanların etini helal kılmış ve insanların istifadesine vermiştir. O halde bu hayvanlar sadece Allah'ın adı anılarak ve sadece O'nun izniyle boğazlanabilmelidir. Bu noktada Kur'ân ve onun kurduğu din, şiddeti körükleyen değil şiddeti önleyen bir fonksiyon icra etmektedir. Eğer Kur'ân şiddeti emretseydi söz gelimi haram ve pis saydığı birçok hayvanın kesilmesini/öldürülmesini emrederdi ya da onların öldürülmesine ödül vaat ederdi.

Son olarak şunu söyleyebiliriz: Allah'ın dini ilk peygamberle başlamış, diğer kutsal kitapların ilk halleri Allah katından gönderilmiştir. Belirli ölçüde tahrif edilseler de onlar, ilahi hakikatler barındırmakta olup son kitap Kur'ân, bütün ilahi kitapların özünü bünyesinde barındırmaktadır. Bu hususu Kevser suresi üzerinden ispat eden bir Tevrat ayeti şöyledir: “O'nun önünde eğilip O'na kurban keseceksiniz”(II. Krallar, 17: 35-36). Bu pasaj “فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ” ayetinin bir başka dilde ifadesinden başka ne olabilir? Burada eğilmenin namaza karşılık geldiği, kurbanın da “نحر” ile birebir örtüştüğü ve ikisinin de Allah'a yapılması gerektiği en yalın haliyle karşımızdadır. Aynı hakikatler İncil'de de aranabilir. Ancak İncil, Hz. İsa'nın kısacık yaşam mücadelenin ve iletebildiği mesajlarının öğrencileri tarafından aktarılması niteliğindedir. Bu yüzden onda Tevrat'taki gibi hükümler aranmaz. Yine de Hristiyanlığın önemli isimlerinden Pavlus'un Korintlilere söylediği şu sözler dikkat çekicidir: “Putperestler, kurbanlarını Tanrı'ya değil cinslere sunuyorlar... (1. Korintliler 10: 20-21) Kendisine kurbanların veya kesilen hayvanların etleri soruluyor olmalı ki Pavlus'un sözlerinin devamı şöyle gelmektedir: “Sonuç olarak ne yer ne içerseniz ve ne yaparsanız, her şeyi Tanrı'nın yüceliği için yapın!” (1. Korintliler 10: 31) Bu sözler Kevser suresinin tefsiri sayılmasa da Kur'ân'ın evrensel mesajının müjdecileri olarak görülebilir.

Sonuç

1. Kur'ân-ı Kerim, dili Arapça olan bir topluluğa inmiş ve o günün toplumunca ne dediği anlaşılmıştır. Anlamıyoruz diyenler bile Kur'ân'ın davet ettiği inanç ve ibadet esaslarının alışkanlıklarına ters düşmesinden dolayı ona karşı çıkmışlardır.
2. Kur'ân'ın tebliği ve tebyini Hz. Peygamber'e aittir. O, Kur'ân'ın tamamının olmasa da gerekli yerlerin açıklamasını yapmıştır. Tamamının tefsir edilmemesi, çoğu Kur'ân ayetlerinin açıklamaya ihtiyaç bırakmayacak kadar açık dille gelmesindendir.
3. Kur'ân'ın, hayatı düzenlemeye yönelik hükümleri ve eyleme yönelik emirleri Kur'ân'ın ilk muhatabı Hz. Peygamber tarafından açıklanmış ve hayata aktarılmıştır. Bu açıklamalar, yetkin sahabeler

göğüs ger” anlamına da gelebileceğini söylemiştir. Yine de ıstılahi anlamı tercih ettiğini ifade etmiştir (<https://www.kuranmeali.com/> (Erişim: 15.07.2023).

tarafından çevreye yayılmış ve bir sonraki nesle aktarılmıştır. Bu rivayetler, hadis ve siyer kitaplarında yer almaktadır.

4. Hz. Peygamber'den nakledilen tefsir bilgileri de hicri ikinci yılın başından itibaren tabiin denilen nesil tarafından yazıya geçirilmiş ve hicri 150 yıllarında ilk müstakil tefsir eseri ortaya çıkmıştır.⁷ Kıraat, hadis, dil ve tarih alanında da haklı bir şöret elde eden büyük müfessir Taberî, kendisinden önceki rivayetleri eserine alarak muazzam bir eser vücuda getirmiştir. Bu arada daha başka tefsirler de yazılmıştır. Sonraki çağlarda değişik tefsir türleri geliştirilse de bu tefsirler, önceki bilgilerden müstağni kalmamışlardır. Netice itibariyle kelime ve kavramlar başta olmak üzere Kur'ân ayetlerine verilen anlamlar, bütün farklılıklarıyla birlikte yazıya geçirilmiştir.

5. İnsanların bilgi ve kültür düzeyi arttıkça, Kur'ân'a yönelik yeni yorumlar da yapılmıştır. Söz gelimi Kur'ân'ın verdiği bir hükmün hikmetleri sonraki bir çağda daha iyi anlaşılır olabilmıştır. Ancak önceki devirlerde âlimler, "Bu ayet o zaman anlaşılmadı, bugün ilk defa biz anlıyoruz", "Bu ayet ancak şu çağda anlaşılmalı" gibi sözler sarf etmemişlerdir. Çünkü o günkü bir kelimenin –az veya çok– anlam değişikliğine, anlam kaymasına, anlam daralmasına veya anlam kaybına... uğraması her zaman doğaldır. Ama hiçbir kelime hiçbir dilde vaz' edildiği çağda vaz' ediliş amacından daha iyi bir şekilde daha sonraki çağlarda anlaşılır hale gelmiş değildir. Zira böyle bir iddia, Kur'ân'ın ilk muhatabı olan Hz. Peygamber tarafından da anlaşılmadığı, ya da anlaşılıp açıklanmadığı anlamlarını beraberinde getirir. Bundan daha ilerisi Kur'ân, indiği dönemin insanların anlayamadığı bir kitap konumuna düşürülmüş olur. Nereden bakılırsa bakılsın bu iddialar, bizzat Kur'ân'ın kendi içeriğiyle ve iniş sebebiyle çelişen bir durum arz eder.

6. Kur'ân semavi dinlerin ortak konusu olan tevhid, nübüvvet/risalet ve mead/ahiret meselelerini en açık biçimde ortaya koymuştur. Kur'ân'ın en sade şekliyle ortaya koyduğu dinin adı İslam olmuştur. Bu yönüyle yeni olan Kur'ân mesajı ve onun hayata aktarımı olan İslam da yeni bir dindir. Ancak o, ilk defa vahye muhatap olan peygamberlerden beri ortaya konmuş dinin adı olması dolayısıyla da en eski olandır. Sonuçta semavi dinler, öz itibariyle aynı inanç ve ibadet sistemini ortaya koymuşlardır. Tevhid diye adlandırılan bu inanç sistemi sadece Allah'a kulluk etmeyi, hayatı da onun bildirdiği helaller ve haramlar dairesinde yaşamayı gerektirir. Kısacası hayat da ölüm de Allah'a adanmalıdır. Bu noktada Kevser suresinin de Kur'ân'ın da mesajı açıktır.

7. Bize göre salât ve kurban özelinde yeni arayışlara girişilmesi, Batılıların namazı ilkel bulmaları, kurbanı da bir vahşet olarak görmeleri, bu tür eylemlerin ibadet olamayacağını düşünmeleri sebebiyledir. Bazen kurbanın ruhundan uzaklaşılması, kurban kesmenin bir âdete dönüştürülmesi bir başka etken olabilir. Ayrıca modern kent hayatına uymayan yöntemlerle kurbanlar kesilmesi, her tarafta kanlı-bıçaklı manzaralarla karşılaşılması, bilen bilmeyen herkesin kurban kesmeye kalkması ve İslam'ın prensipleriyle uyumayan manzaraların ortaya çıkması gibi sebepler de eklenebilir. Ancak, Kur'ân'ı savunmak ve ona hizmet etmek iddiasıyla ortaya çıkıp sonra da nüzul sebeplerinden, nüzul ortamından ve sure içi bağlamlardan tamamen kopuk olarak yapılan açıklamalar Kur'ân'ın anlaşılmasına değil tarihi mirasın imhasına hizmet edecektir. Ayrıca Kur'ân kelimelerinin o günkü Arap toplumunda kullanıldığı hakiki anlamı dururken, bu günkü zihni yapıya göre yorumlanması, medeni dünyanın algılarına göre yeni anlamlar yükleme çabalarına girişilmesi Kur'ân'a ve onun getirdiği evrensel mesaja da perde olacaktır.

⁷ Mukatil b. Süleyman'ın (ö.150/767) eseri "Tefsîru Mukâtil" adıyla bilinmektedir.

Namazın risalet dönemi boyunca belirli dönemlerden geçtiği ve gelişim göstererek bu günkü halini aldığı söylenebilir. Ancak önceki peygamberlerin diliyle de gündeme getirilen ve İslam'ın beş temel esasından biri sayılarak dinde özel bir yere oturtulan namazın, sözlük anlamlarından birine indirgenerek buharlaştırılması ya da onun Müslümanların hayatından çıkarılması iyi niyetli bir yaklaşım olarak görülemez. Üstelik dışarıdan gelen bazı değerlendirmeler esas alınarak namazın bu günkü namaz olmadığının söylenmesi Allah'a kulluk etmenin gereği düşüncesiyle bağdaştırılamayacak bir tutumdur.

Kurban ve namazın çağdaş dünya insanının gündeminden çıkarılması mümkündür. Ancak namazın ifade ettiği hareket tarzlarının başka varlıklara yapıyor olmasının önüne geçilemeyecektir. Aynı şekilde kurban da soyutlaştırılabilir. Ne var ki tarih boyunca görüldüğü üzere -değil hayvanların- milyonlarca insanın zalim krallar/yöneticiler, putlaştırılan kahramanlar, insanların kanını/emeğini sömüren kişiler/uluslar arası şirketler... tarafından kurban edilmesi son hızıyla devam edecektir. Özellikle günümüzde kimi insanların "şehvetlere, öfkeye, çılgınlıklara, tutkulara ve çeşitli heyecan arayışlarına kurbanı olması gerçeği" ise söze ihtiyaç bırakmamaktır.

Kaynakça

- Akçay, T. (2021). *Arkeolojik Veriler Işığında Antik Çağ'da Kurban Ritüeli*, 1. İstanbul: Selenge.
- Ali C. (2015). *Cahiliye'den İslam'a İbadet Tarihi*, çev. Muammer Bayraktutar, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Âlûsî. (2009). *Rûhu'l-me'ânî*, thk. Ali Abdulbârî Atıyye, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Armutak, A. (2013). "Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine bir İnceleme". *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 30(2), 169-180.
- Askalânî, İbn H. (2004). *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahihî'l-Buhârî*, thk. Abdulazîz bin Abdullâh bin Bâz-Muhammed Fuâd Abdulkakî, Kâhire: Dâru'l-Hadîs.
- Ateş, S. (1988). *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Azimli, M. (2015). *Cahiliye'yi Farklı Okumak*, Ankara: Ankara Okulu Yay.
- Begavî, H. b. Mes'ud. (2006). *Me'âlimü't-Tenzîl*. Riyad: Dâru Taybe.
- Bardakoğlu, A. (2002). "Kurban", *DİA*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Beydâvî, A. b. Ö. (2002). *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Brown, D. A. (1975). *A Guide to Religions*, London: SPCK.
- Buhârî, M. b. İ. (1992). *Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Burkert, W. (1983). *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek. Sacrificial Ritual and Myth*, (Çev: Peter Bing), California: Berkeley University.
- Bursevî, İ. H. (2013). *Rûhu'l-Beyân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut.
- Cassirer, Ernst, (2016). *Sembolik Formlar Felsefesi II*, çev: Milay Köktürk. İstanbul: Hece.
- Cevherî, İ. b. H. (1990). *es-Sıhah Tâcu'l-luga ve Sıhâhu'l-'Arabîyye*. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn.
- Cürcânî, A. (2009). *Dercü'd-Dürrer fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm*, thk. Talat Salâh Ferhân - Muhammed Edîb Şekûr, Amman: Dâru'l-Fikr.
- Cürcânî, S. Ş. (1985). *Kitâbu't-Ta'rîfât*. Beyrut: Mektebetu Lubnan.
- Çalışkan, İ. (2012). *Kur'an Vahyinin Mekke Yıllarında Kelimelerle ve Kavramlarla Zihniyet İnşası, Kur'an Nüzûlünün Mekke Dönemi Sempozyumu*, Ed. Mesut Okumuş, Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yay.

- Demirci, Muhsin, (2017). *Kur'ân Tefsirinde Farklı Yorumlar III Tespitler-Değerlendirmeler*, İstanbul: İFAV.
- Ebû Bekr İ. A. (2003). *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Rizâ Ferec el-Hammâmî, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye.
- Ebu'l-Bekâ, E. (2012). *el-Külliyât*, t hk. Adnân Dervîş - Muhammed el-Misrî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Eliacık, R. İ. (2021). *Yaşayan Kur'ân Nüzul Sırasına Göre Türkçe Meal-Tefsir*. İstanbul: İnşa Yayınları.
- Eliade, M. (2018). *İmgeler ve Simgeler*, çev: Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Doğubatı.
- Elik, H. - Coşkun, M. (2013). *Tevhit Mesajı Özlü Kur'ân Tefsiri*, İstanbul: Fikir Yay.,
- Endelüsî. (2010). *Bahru'l-Mûhît*, thk. Şeyh Âdil Ahmed Abdulmevcud, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Enginer, G. (1997). *Kurban: Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri*, İstanbul: YKY.
- Etik, A. (1968). *Farsça-Türkçe Lûgat*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi.
- el-Evsi, U. b. C. (1979). *Dîvânu Uhayha b. Culâh*, thk. Hasen Muhammed Bâcûde, Taif: Nâdî't-Tâif el-Edebî.
- el-Ezherî, M. (1964). *Tehzîbu'l-Luga*, thk. Abdusselam M. Harun - M. Ali en-Neccâr, Kahire: ed-Dâru'l-Misriyye li't-Te'lif ve't-Terceme.
- Ferrâ. (2002). *Meâni'l-Kur'ân*, thk. İbrahim Şemsuddîn, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Ferâhî, A. (2012). *Nizâmu'l-Kur'ân ve Te'vîli'l-Furkânî bi'l-Furkân*, Haz. Ubeydullah el-Ferâhî, Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Fîzuzâbâdî, (1979). *Tertîbu'l-Kâmûsi'l-Muhît*, haz. Et-Tâhir A. ez-Zâvî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Frazer, J. G. (2004). *Altın Dal: Dinin ve Folklorun Kökenleri I*, çev: Mehmet H. Doğan. İstanbul: Payel.
- Frazer, J. G. (2012). *Altın Dal: Dinin ve Folklorun Kökleri II*, çev: Mehmet H. Doğan) İstanbul: Payel.
- Gözeler, E. (2005). *Sami Dini Geleneğinde Salat, Savm, ve Zekât Kavramlarının Semantik İncelemesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: Ankara Üniversitesi SBE.
- Güç, A. (2002). "Kurban", *DİA*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- el-Halîl b. A. (2003). *Kitâbu'l-Ayn*, thk. A. Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Heinson, G. (1992). "The Rise of Blood Sacrifice and Priest-Kingship in Mesopotamia: A Cosmic Decree", *Religion*, Vol. 22, 109-134.
- <https://www.kuranmealı.com/AyetKarsilastirma> (Erişim: 15:07:2023)
- İbn Âşûr. (1984). *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye.
- İbn Atıyye. (2001). *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîr'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Bâdis, A. (2006). *es-Salâtu ale'n-Nebî*, thk. Ebu Abdurrahman Mahmûd, Cezair: Mektebetü İbn Bâdis.
- İbnü'l-Cevzî, C. (2015). *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- İbn Dureyd, M. b. H. (1987). *Cemheretu'l-luga*, thk. Remzi Münîr Ba'lebekkî, Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn.
- İbnü'l-Enbârî. (2009). *el-Ezdâd*, thk. Şirbînî Şerîd, Kahire: Dâru'l-Hadîs.

- İbn Fâris. (1986). *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle.
- İbn Hişâm, (1936). *es-Sîretu'n-Nebeviyye*. Kâhire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, M. (2008). *ed-Dav'ul Munîr ale't-Tefsîr*, thk. Alî Ahmed Muhammed es-Sâlih, Riyad: Mektebetü Dâri's-Selâm.
- İbn Kesîr, İ. b. Ö. (1999). *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme. Riyad: Dâru Taybe.
- İbn Kudâme, (1984). *el-Muğnî*, Beyrut: Dâru'l-Fîkr.
- İbn Kuteybe. (2007). *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Beyrut: el-Mektebetü'l-Âlemiyye.
- İbn Kuteybe. (1973). *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid A. Sakar. Kahire: Dâru't-türâs.
- İbn Mâce, M. b. Yezid. (ty.). *Sünen*, thk. Muhammed F. A. Beyrut: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabî.
- İbn Manzûr, (1990). *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l-Me'ârif.
- İbn Sîde, (2000). *el-Muhkem ve'l- Muhîtil-A'zam*, thk. Abdülhamid el-Hindâvî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I. 2230-2232) üzerinde durduğu ilk anlam da budur
- İbn Teymiyye. (1988). *et-Tefsîru'l-Kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye.
- İncil, (2005). İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.
- İslamoğlu, M. (2012). *Nüzul Sırasına Göre Hayat Kitabı Kur'ân Gerekçeli Meal-Tefsir*, İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- İzutsu, T. (2014). *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, çev. M. Kürşat Atalar, İstanbul: Pınar Yay.
- Karaalp, C. (2017). *Türkçe Meallerde Kavram Çevirileri Sorunu "Salât" Kavramı Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE.
- el-Karadâvî, Yusuf. (2014). *İslam'da İbadet Mefhumi*, çev. Hüsameddin Cemal, İstanbul: Nida Yayıncılık.
- Karaman, H., Çağrıçı, M., Gümüş, S., Dönmez, İ. K. (2017). *Kur'ân Yolu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Katar, M. (2022). "Kefaret", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kirmânî, M. b. H. (1983). *Garâibu't-Tefsîr ve Acâibu't-Te'vîl*, thk. Şamrân Serkâl- Yûnus el-Acelî, Beyrut: Müessesetu Ulûmî'l-Kur'ân.
- Kitabı Mukaddes, (1995). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi Ohan Matbaacılık.
- Kurtubî. (2002). *elCâmi' li Ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İbrahim el-Hafnevî-Mahmûd Hâmîd Osmân, Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- Mahallî, C. ve Suyûtî, C. (1979). *Tefsîru'l-Celâleyn*. Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- Mâverdi. (2012). *en-Nuket ve'l-Uyûn*. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye.
- Mekki bin Ebî Tâlib. (2008)., *el-Hidâye ilâ Bulûğu'n-Nihâye*, Şarka: Camiatu Şarkâ.
- Merâgî, A. M. (1947). *Tefsîru'l-Merâgî*, Kahire: Matbaatu Mustafâ el Bâbî el-Halebî.
- Mevdûdî, Ebu'l-Alâ. (2004). *Tarih Boyunca Tevhid Mucadelesi ve Hz. Peygamber'in Hayatı*, (Çev. Ahmet Asrar). İstanbul: Pınar Yay.
- Mevdûdî. (1989). *Tefhîmu'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayani vd., İstanbul: İnsan Yayınları.
- Mukatîl. (2003). *Tefsîru Mukâtil Bin Süleymân*, thk. Ahmed Ferid, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Nesefî. (2000). *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Paret, R. (2012). *Kur'ân Üzerine&İslam Sembolizmi*, çev. Hüseyin Yaşar. İstanbul: İz Yayıncılık.

- er-Râi en-Numeyrî. (1980). *Dîvânu'r-Râi en-Numeyrî*, thk. Raynhret Faybiret, Beyrut: el-Ma'hed el-Almânî li'l-Ebhâsi's-şerkiyye.
- Râgıb el-İsfahânî, (2002). *Müfredât fî Garîbî'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Râzî, E. H. (2015). *Kitâbu'z-Zînê*, thk. Saîd el-Ğânimî. Beyrut: Menşûrâtü'l-Cemel.
- Râzî, Fahrüddîn. (1981). *Mefâtîhul-Gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Sâbûnî, M. A. (1981). *Safvetü't-Tefasîr*, Beyrut: Dâru'l-Kur'ânî'l-Kerîm.
- Sa'lebî, A. b. M. (2002). *el-Kesf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Kesrevî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye.
- Suyûtî, C. (2003). *ed-Durru'l-Mensûr fî Tefsîri bi'l-Me'sûr*, thk. Abdullah bin Abdulmuhsin et-Türkî, Kahire: Merkezu Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-Arabîyyeti'l-İslamiyye.
- Sülün, M. (2012). *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Şevkânî, M. b. Ali. (1972). *Fethu'l-Kadîr*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr,
- Şimşek, M. Sait. (2012). *Hayat Kaynağı Kur'ân*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Şimşek, M. S. (2015). *Kur'ân'ın Ana Konuları*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Taberî, İbn Cerir. (2000). *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle.
- et-Tayyar, A. (2015). *Tüm Detayları ile Namaz*, çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Guraba Yayınları.
- Uğur, H. (2008) *Kur'ân'ın Tasdik Ettiği Tevrat'taki Konular*. Konya: Selçuk Üniversitesi S.B.E. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Vâhidî, A. b. A. (2009). *et-Tefsîru'l-Basît*, thk. Muhammed bin Sâlih el-Fevzân, Riyad: Câmiatu'l-İmam Muhammed bin Suûd el-İslamiyye.
- Yaşaroğlu, M. K. (2006). "Namaz", *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yazıcı, G. (2023). *Antik Yunan'da Kurban ve Kurban Ritüelleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE.
- Yazır, E. M. H. (1979). *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat.
- Yılmaz, H. (2020). *Kur'ân'ın Türkçe Meâli*. İstanbul: ERS Matbaacılık.
- Zeccâc, İ. (1988). *Meânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, thk. Abdülcelil Abduh Şelebî, Beyrut: Alemü'l-kütüb.
- Zemahşerî, C. (1998). *el-Keşşâf an Hakâiki't-tenzîl*. Riyâd: Mektebetu'l-Ubeykân.
- Zeyd b. Ali. (1956). *Tefsîru Garîbî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Cevâd el-Huseynî, Kum: Mektebu'l-A'lâmî'l-İslâmî.
- Zuhaylî, (2009). *et-Tefsîru'l-münîr*. Dimeşk: Dâru'l-fikr.